

Západočeská univerzita v Plzni

Fakulta filozofická

Diplomová práce

Svatyně a rituály neolitické Evropy

Bc. Kristýna Straková

Západočeská univerzita v Plzni

Fakulta filozofická

Katedra archeologie

Studijní program Archeologie

Studijní obor Archeologie

Diplomová práce

Svatyně a rituály neolitické Evropy

Bc. Kristýna Straková

Vedoucí práce:

PhDr. Petr Krištuf, Ph.D.

Katedra archeologie

Fakulta filozofická Západočeské univerzity v Plzni

Plzeň 2020

Prohlašuji, že jsem práci zpracovala samostatně a použila jen uvedených pramenů a literatury.

Plzeň, srpen 2020

.....

Ráda bych touto cestou poděkovala svému vedoucímu práce PhDr. Petru Křišťufovi, Ph.D. za podporu, cenné rady ale především za ochotu a trpělivost při psaní této práce.

Nemalé díky také patří mým spolužákům a rodině za podporu a spolupráci a za odpovědi na nikdy nekončící otázky.

OBSAH

1. ÚVOD	6
2. NEOLIT	7
3. SVATYNĚ	9
3.1. Kruhové svatyně	9
3.1.1. Göbekli Tepe, Turecko	9
3.1.2. Maltské chrámy	12
3.1.3. Rondely	15
3.1.4. Avebury, Velká Británie	18
3.2. Domácí svatyně	20
3.2.1. Çatal Hüyük, Turecko	21
3.2.2. Hacilar, Turecko	23
3.2.3. Çayönü Tepesi, Turecko	27
3.2.4. Parța, Rumunsko (Banát)	30
3.2.5. Vésztő Mágor, Maďarsko	31
3.3. Mohyly	33
3.3.1. West Kennet Long Barrow, Velká británie	34
3.3.2. Silbury Hill, Velká Británie	35
3.3.3. Gavrinis, Francie - Bretaň	35
4. DISKUZE	38
5. ZÁVĚR	46
6. RESUMÉ	48
7. SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY	50
8. INTERNETOVÉ ZDROJE	58
9. PŘÍLOHY	59

1. ÚVOD

Poznání víry, náboženství a rituálů uvnitř pravěkých komunit je z hlediska archeologie velmi obtížné. Je těžké na základě mrtvých archeologických pramenů interpretovat různé symboly, lidské smýšlení a představy. Poznání tohoto lze pozorovat prostřednictvím ikonografie, pohřebního ritu, movitých artefaktů. Ve své práci se zabývám dalším možným zdrojem poznání víry v pravěku, a to takzvanými svatyněmi. Jako svatyni ve své práci nazývám určité místo, specializovaný areál či přímo stavbu, která je jakkoliv pojena s duchovním životem (ať už jedince, celé komunity, či širokého okolí). Důležité je, že tyto svatyně byly uměle vybudovány člověkem právě pro sakrální účely. Svatyně a další sakrální místa nazývá Vladimír Podborský ve své práci jako “místa kultu” (Podborský 2006, 45).

S postupným vývojem života ve společnosti a materiální kulturou se v rámci období neolitu také stále rozvíjí duchovní život člověka. Podborský (2006, 131) označuje neolit z hlediska rozvoje duchovního života za epochu animismu (víra v existenci duše a duchovní bytosti), animatismu (víra v duševní moc přírody), démonismu (víra v duchy oživující přírodní předměty) a následný nástup prototeismu (víra v božstva nebes) v období mladého neolitu.

Postavení ženy v neolitické společnosti se pravděpodobně různilo, skutečný matriarchát se zdá být pouze ojedinělým případem. Dominantnost ženy ale v neolitu i tak nastává (Podborský 2006). Žena je vnímána jako matka a ve víře neolitického lidu je pomyslná přímá úměra mezi plodností ženy a úrodností půdy. Proto je postava ženy - matky často uctívána jako bohyně Velká Matka (Podborský 2006). Jako doklady takové víry se často objevují, především na území Blízkého východu, ženské hlíněné figurky. Naproti tomuto uctívání ženy - matky nám území Blízkého východu také nastiňuje takzvaný kult býka symbolizující naopak sílu a moc čistě mužského elementu.

Vymezení prostoru a času

Práce v názvu nese prostorové vymezení na území Evropy, ale je rozšířena i o území Blízkého východu. Tento rozsah jsem zvolila nejen pro postupné šíření neolitu do Evropy právě z území Blízkého Východu, ale především pro hojný výskyt právě takových svatyní na tomto území, především pak na území dnešního Turecka. Časově práce sleduje počátky neolitu na území Blízkého východu, jeho prostup na území Evropy a následně jeho postupnou transformaci v eneolit.

Metody práce

Jako metodu pro vytvoření mé práce jsem zvolila získání dostupných pramenů, jejich rozbor a následné vyhodnocení. Jedná se o prameny ze světové literatury a následnou práci s nimi. Práce je doplněna o obrazové přílohy napomáhající lépe porozumět dané problematice. Dále také o mapové přehledy zkoumaných lokalit vytvořených v programu ArcGis. Pro vytvoření těchto map jsem dále využila programu Microsoft Excell na vytvoření pomocné tabulky s názvy lokalit a jejich zeměpisnými souřadnicemi (Tab 1.). Další tabulky uvedené v práci jsou rovněž vytvořeny v programu Microsoft Excell.

Cíle práce

Cílem této práce je vytvoření kategorizace neolitických svatyní, zhodnocení jejich výpovědních vlastností a sledování jejich diferenciací mezi určitými časovými úseky na určitém území. Zároveň bych chtěla zdůraznit, že cílem práce není vytvoření katalogu všech doposud objevených neolitických svatyní na území Blízkého východu a Evropy. Ve své práci jsem vybrala pouze některé lokality jako vybrané příklady k jednotlivým kategoriím svatyní, především z důvodu splnění rozsahového limitu diplomové práce.

2. NEOLIT

Období mladší doby kamenné, neolitu, představuje na území Evropy dobu zhruba dvou tisíciletí v šestém a pátém tisíciletí před Kristem (Pavlů - Zápotocká 2007), přesněji asi 5600 - 4300 před Kristem (Pavlů 2014). Postupné změny ve způsobu života společnosti, díky kterým se neolitická společnost odlišuje od společnosti lovců-sběračů v mezolitu a paleolitu, se do Evropy dostávají z území tzv. Blízkého východu, který se považuje za "kolébku zrodu domestikace a zemědělství". Tradiční oblast Blízkého Východu lze vymezit územím Turecka, Sýrie, Iráku, Libanonu, Jordánska a Izraele. Vznik zemědělství a jeho postupné šíření se tradičně uvádí v oblasti vymezené svahy pohoří Zagros a ve východní Anatolii (území dnešního jihovýchodního Turecka) asi v desátém tisíciletí před Kristem. Ve světle archeologických výzkumů několika posledních desetiletí lze tuto oblast dále zúžit pouze na oblast vymezenou třemi lokalitami: Göbekli Tepe, Nevali Çori a Çayönü (Turek 2013). Uvádění přesnější datace pro šíření domestikace na Blízkém východě se odvíjí od jednotlivých druhů zvířat a plodin a nelze tedy jednoznačně říci, "kdy přesně domestikace začíná", domestikace jsou změny plynulé (např. domestikace ovcí mohla být okolo 9000 před Kristem, ale domestikace obilovin se dokládá až k 7700 před Kristem (Hodder 1990)).

Existují dvě tradiční a zcela rozdílné teorie o postupu neolitizace do Evropy. První, tzv. demická difúze, předpokládá šíření obyvatelstva Blízkého východu nesoucí neolitickou kulturu skrze Balkán do Evropy. Druhá, kulturní difúze, nepředpokládá fyzický pohyb společnosti, ale šíření samotné kultury, jednotlivých kulturních elementů. Mezi takové elementy v období neolitu patří souhrn technologických a výrobních postupů a sídelních zvyklostí - zejména pěstování obilí (pšenice a ječmene), chov dobytka (ovce, kozy, skot, prasata), výroba keramiky a broušených nástrojů a stavba trvalých sídel (Pavlů 2004).

S příchodem domestikace v neolitu také přichází nový způsob života společnosti. Lidé již nevidí přírodu jako jeden velký domov, ale začínají si uvědomovat prostor “doma” a prostor “venku” (Hodder 1990, Turek 2013). Uvědomění si svého vlastního bezpečného “doma” přichází v momentě přechodu na usedlý způsob života, stavění neolitických dlouhých domů a zakládání neolitických vesnic. Člověk se pak cítí bezpečně právě ve svém domě, ve své vesnici, či v jejich bezprostřední blízkosti. Co je za jejich hranicemi, je pak neznámé a protkané nebezpečím.

Spolu s uvědomováním si společnosti a životem v komunitách přichází s neolitem také “revoluce mysli” (De Contenson 1995). Umění v předchozích obdobích mezolitu a paleolitu byla založena především na zoomorfních motivech. S neolitem ale přichází do společnosti vyobrazení lidské bytosti v podobě nejčastěji ženských hliněných figurek. S tím také souvisí uvědomování si svých předků a jejich uctívání, odvolávání se na jejich odkazy (Turek 2013). S vírou v takový kult předků následně vznikají specializovaná místa či specializované budovy spojené s jejich uctíváním (tyto budovy ve své práci nazývám svatyně). Takové svatyně se během celého období neolitu na různých místech velmi různí - svým umístěním, materiálem stavby, přítomností pohřbů, přítomností kultovních předmětů,...

Archeologickými doklady pro sledování období neolitu jsou výzkumy neolitických sídlišť a pohřebišť. Nejčastěji nalézány artefakty jsou zlomky keramiky, které jsou díky své výzdobě výborným prostředkem pro dataci a klasifikaci celého období. Vedle keramických nálezů jsou nálezy kamenné (kamenné nástroje), které zase dokonale specifikují technologickou vyspělost období. Sídelní strukturu sídlišť lze sledovat na kůlových jamkách jakožto na pozůstatcích dlouhých neolitických domů. Zásobní jámy mohou obsahovat (zuhelnatělé) zbytky pěstovaných

druhů obilovin. Spolu s nálezy zvířecích kostí nám zbytky obilovin dodávají základní informace o obživě v neolitu (Pavlů 2014).

3. SVATYNĚ

3.1. Kruhové svatyně

Jako kruhové svatyně jsem definovala takové, které mají kruhový, oválný, nebo elipsoidní tvar půdorysu, nebo takové svým tvarem velmi podobné - např. Maltské chrámy. Tato skupina svatyní je zpravidla mimo sídelní areál a jedná se o osamocenou megalitickou stavbu. Samotné stavby mohou být pak doplněny o různé prvky příkopů či fortifikací (jako např. u středoevropských rondelů). Pro představu a popis tohoto typu svatyní jsem vybrala následující příklady.

V celé své práci se snažím zachovat pomyslnou cestu možného šíření neolitu z Blízkého Východu do Evropy (Blízký Východ - Balkán - Střední Evropa - Severní Evropa).

3.1.1. Göbekli Tepe, Turecko

Lokalitu Göbekli Tepe lze bezesporu zařadit mezi největší objevy minulého století. V blízkosti města Urfa, v jihovýchodní Anadolii v Turecku (Obr. 1), byl objeven a archeology odkryt komplex staveb z vápencového kamene okrouhlého, oválného či obdélného půdorysu. Některé z těchto staveb lze datovat již ke konci 10. tisíciletí před Kristem, do období počátků zemědělství (Květina 2015).

Tento monument se rozkládá na území pahorku označovaným tell. Tell je arabské označení pro sídlištní pahorek vzniklý dlouhodobou sekvencí opakovaných sídelních fází (Turek 2013). Pahorek leží v nadmořské výšce 760 metrů, v průměru má přibližně 300 metrů a šplhá do výšky 15 metrů. Pravděpodobně kvůli poloze získala lokalita svůj název. Göbekli Tepe totiž v překladu z turečtiny znamená břichatý (pupkatý) kopec a lze jej tedy přirovnat právě k pahorku, na kterém se lokalita rozprostírá. V roce 2018 byla lokalita Göbekli Tepe zařazena mezi kulturní památky světového dědictví UNESCO (Obr. 2).

Lokalita samotná byla objevena již v roce 1963 během povrchových průzkumů. Skutečný potenciál však na lokalitě objevil až německý archeolog Klaus Schmidt, který zde vedl od roku 1996 archeologický výzkum. I když v roce 2014 Klaus Schmidt náhle zemřel, archeologické výzkumy na

lokalitě Göbekli Tepe nadále pokračují. Do současné doby bylo zatím odkryto méně než 5% celkové předpokládané plochy na lokalitě. Všechny možné interpretace jsou tedy pouze předběžné (Turek 2013).

Během archeologického výzkumu zatím nebyly odkryty žádné obytné stavby. Nicméně byly ale rozpoznány 2 fáze rituální a náboženské architektury. Ve starší vrstvě (vrstva III) se vyskytují monolitické vápencové pilíře ve tvaru T. Jejich seskupení vytváří velké kruhové struktury uvnitř kterých jsou vždy další dva pilíře (Obr. 3). Tyto kruhové struktury mohou mít v průměru 10 až 20 metrů a jsou utvořeny 10 až 12 pilíři, které jsou dohromady propojeny kamennou zdí. Do objektu vždy vedl pouze jeden vchod. Odkryty byly zatím 4 takové struktury. Geofyzikální průzkum však naznačuje možnou přítomnost dalších 16, což by znamenalo, že na lokalitě se může vyskytovat až 200 vápencových pilířů (Turek 2013). Kalibrované stáří této vrstvy může být datováno až k desátému tisíciletí před Kristem, tedy do doby, kdy ostatní společnosti žili lovečsko - sběračským způsobem života. Výjimku v těchto společnostech tvořilo právě území Úrodného půlměsíce na Blízkém východě, kde lidé začali utvářet obydlí, usazovat se a domestikovat zvěř a rostliny (Schmidt 2010, Turek 2013).

Mladší vrstva (vrstva II) byla kalibrovaně datována do devátého tisíciletí před Kristem. Pilíře z vrstvy III byly postupně zasypány a ve vrstvě II nahrazeny malými obdélnými místnostmi. Obdivuhodné však je, že pilíře z vrstvy III toto převrstvení přežily. Po ukončení funkce každé stavby došlo k jejímu zasypání, k jejímu pohřbení. Všechny objekty tak byly již v neolitu záměrně zasypány a překryty, a proto se nám dochovaly až do dnešní doby v prakticky nezměněném stavu. S mladší vrstvou se také mění velikost samotných pilířů. Zatímco ve vrstvě III dosahovaly pilíře výšky až 3,5 metru, ve vrstvě II už je to jen 1,5 metru (Schmidt 2010, Květina 2015).

Nejčastějšími artefakty nalezenými na lokalitě jsou artefakty kamenné, především pak vápencové úlomky pilířů. Doloženy jsou štípané kamenné nástroje, broušené sekery, tlouky a hmoždíře, kamenné nádoby a třecí misky, stejně jako osobní ozdoby - korálky a závěsky. V hojné míře zde byly také nalezeny kosti, především pak zvířecí. Z těchto kostí byla identifikována nejčastěji gazela, divoký skot, jelen, divoký osel a divoké prase. Mezi zvířecími kostmi se také našly kosti lidské, které stejně jako kosti zvířecí, byly polámané na malé kousky a některé nesly i stopy řezání. Vzhledem ke stále probíhajícímu zpracování těchto nálezů nelze vyslovit jednoznačné výsledky.

Zdá se ale být pravděpodobné, že stopy po řezání na kostech mohou být důsledkem jakéhosi posmrtného rituálního naložení s tělem zemřelého (Schmidt 2010).

Základní konstrukční jednotkou staveb na lokalitě Göbekli Tepe jsou vápencové pilíře ve tvaru písmene T (Obr. 4). Podle výzkumů Klause Schmidta tyto pilíře symbolizují lidské tělo (Květina 2015), neboť mají ruce a hlavu reprezentovanou křížem na pilíři. Jinými slovy - jedná se o kamenné lidské sochy. Lom na vápenec se nacházel pouhých 100 metrů od vrcholu kopce, přesto se ale zdá být neuvěřitelné, že lidé s pazourkovými nástroji byli schopni vytesat a přemístit obrovské (až sedmitunové) bloky vápence, které následně zdobili motivy zvířat či různými piktogramy (Turek 2013). Největší z objevených pilířů dosahuje až sedmi metrů a váží až 50 tun.

Významnou roli pravděpodobně nese dvojice pilířů uprostřed každé struktury, která se tyčí nad všechny ostatní pilíře struktury. Zdá se být záměrem výběr právě počtu dvou - dvojčata, nebo pár (bratři, sestry), což se hojně vyskytuje v mytologii. Myšlenka reprezentace páru jako muže a ženy byla ovšem vyloučena díky nálezům pilířů ze struktury D, kde oba pilíře uprostřed reprezentují muže s náhrdelníky a opasky (Schmidt 2010). Nevylučuje se také fakt, že tyto dva pilíře uprostřed mohly nést střechu (Turek 2013).

Na některých z pilířů se objevují abstraktní piktogramy a tesané reliéfy zvířat - lvi, býci, kanci, lišky, gazely, osli, hadi, ještěrky, krokodýli, hmyz a pavouci (Obr. 5). Z ptáků jsou to pak především supi, kteří symbolizovali smrt, ale také nástroj exkarnace a spojnicí mezi naším světem a světem zemřelých (Turek 2013, 78). Ojediněle se také vyskytují rysy lidské postavy, kdy jsou ve spodní části pilíře vytesané ruce. To reprezentuje těla lidí a především pak bohů s částečně lidskou podobou. Stále se však vybízí otázka, zda v této době již existovala koncepce boha a zda tato "těla" mohou opravdu boha znázorňovat. Na lokalitě Göbekli Tepe chybí ženské motivy, ať už ve vyobrazení zvířat, či lidí. Byla zde objevena pouze jediná výjimka - nahá žena vyrytá na jednom z pilířů (Schmidt 2010).

Interpretace lokality je různá. Zdá se ale zásadní, že lokalita nebyla nikdy vhodná k osídlení, především kvůli své poloze. V blízkém okolí totiž není a pravděpodobně ani nikdy nebyl žádný vodní zdroj. V žádném z prozatím prozkoumaných úseků lokality také navíc nebyly odhaleny stopy po otopných zařízeních, které jsou přímými doklady lidské aktivity. Lze tedy předpokládat, že lokalita Göbekli Tepe nebyla sídelního charakteru, ale že se jedná o nejstarší doklady staveb s

rituální funkcí, o nejstarší chrámy a svatyně (Květina 2015, Schmidt 2010). Je nezpochybnitelné, že svatyně na lokalitě Göbekli Tepe jsou demonstrací síly jednotlivců a větších skupin. “Někdo totiž musel donutit větší množství obyvatel komunit zřejmě z okruhu až 200 kilometrů stavět roky a možná i desetiletí stavby, které neměly žádný praktický význam” (Květina 2015, 324). Toho lze docílit buďto použitím síly vůči ostatním, nebo náboženskou motivací. Na druhou stranu taková koncentrace lidí vyžadovala značné zásoby potravin, které ale nejsou v období společností lovců a sběračů až tak běžné.

Další z možných interpretací významu lokality se nabízí označení nekropole/pohřebiště. Lokalita Göbekli Tepe nabízí spoustu vyobrazení supů, hyen, lidských hlav a bezhlavých těl. Kombinace těchto motivů jsou známé také ze sousedních lokalit, kde jsou spojovány právě s pohřebními obřady. Dalším indikátorem je přítomnost supů, která mohla být důkazem pro praktikování exkarnace. Tato interpretace ale zůstává stále nepodložena. Zatím nebyly získány žádné přímé nálezy (Notroff - Dietrich - Clare, 2016).

Další zajímavou teorií, tentokrát týkající se samotných T - pilířů, přináší Klaus Schmidt (2010). Domnívá se, že tyto pilíře symbolizují postavu člověka - mocného a důležitého, ale stále ukrytého v záhadné anonymitě chybějícího obličeje. Myslí si, že tyto T - pilíře patří do “druhého světa” a hrají roli ochránců posvátné půdy (Obr. 6).

3.1.2. Maltské chrámy

Jako Maltské chrámy je označován komplex několika megalitických neolitických svatyní objevených na území ostrovů Malta a Gozo (Obr. 7), jižně od Sicílie, s celkovou výměrou plochy cca 320 km². Doposud bylo takových svatyní na území objeveno asi 30 (Robb 2001), ale je pravděpodobné, že jich mohlo být mnohem více. Většina z těchto svatyní je v podobě ruin, ale tři z největších - komplexy svatyní Mnajdra, Hagar Qim a Tarxien (Powell 2016) jsou zachovány v excelentním stavu a nyní jsou zakryty obrovskými přístřešky. V současnosti je šest z Maltských chrámů zapsaných na seznam památek světového dědictví UNESCO (Tab. 2).

Ostrov Malta má z geologického hlediska obrovské bohatství vápence, který se vyskytuje prakticky všude a velmi snadno se s ním pracuje (Driessen 1991). Není tedy divu, že byl vápenec využíván téměř ke všemu a svým způsobem to poukazuje na unikátnost Maltské civilizace. Území ostrovů

Malta a Gozo byla kolonizována okolo 5500 před Kristem osadníky ze Sicílie a po další dvě tisíciletí se zdají vycházet především z tradic jižní Itálie a Sicílie. Změna ve společnosti přichází až okolo 3600 před Kristem, kdy se objevují první vápencové svatyně (Robb 2001) a jejich výstavba přetrvává téměř jedno tisíciletí. A především proto ani Maltské chrámy neunikly velkému zájmu archeologů a jejich zkoumání trvá již od 19. století (Malone et al 2005).

Všechny svatyně dohromady mají několik společných charakteristických znaků. Plán takové stavby je vždy stejný v několika bodech (Obr. 8) - před samotným vstupem do svatyně je zachován "dvůr" (*forecourt*), poté je masivní vstup do svatyně, který vede na "vnitřní nádvoří" (*internal court*). Z vnitřního nádvoří se bylo možné dostat do jednotlivých svatyní ve tvaru apsid. Každý komplex se samozřejmě mohl odlišovat různým počtem jednotlivých svatyní, jejich rozměry a tvary a jejich umístěním ve vztahu sami k sobě a k vnitřnímu nádvoří (Grima 2001). Dalším společným znakem jsou dvě separované zdi tvořící komplex - první zeď je konstrukční jednotka samotných svatyní a druhá zeď obíhá celý komplex. Mezi těmito zdmi je výplň v podobě hlíny a suti (Cassar et al 2018). Obecně jsou svatyně nízké, ale velmi rozlehlé. Až na pár výjimek je zcela evidentní, že Maltské svatyně jsou stavěny s ohledem na blízké pobřeží ostrova či zátoku. Jeden z důvodů by pak mohlo být chápání těchto svatyní jako "vstupní brána" mezi komunitou žijící na ostrově a cizinci, kteří na ostrov připlouvají (Grima 2001). Samozřejmě je také nutno zohlednit celkovou velikost zkoumané plochy (např. ostrov Malta je dlouhý 27 kilometrů a široký 14,5 kilometrů). Mezi nejčastější nálezy ze svatyní na ostrově Malta patří kamenné oltáře, lavice a ohniště, keramika, ženské hliněné sošky a zvířecí kosti. To vše evokuje rituální či kultovní spojitost (Tichý 2011).

Mimo pozůstatky svatyní bylo také na ostrově nalezeno Hypogeum Hal Saflieni (Obr. 9), nedaleko chrámu Tarxien. Jedná se o třípatrový komplex podzemních pohřebních síní, labyrintů chodeb a schodišť. Komplex obsahoval asi 7000 pohřbů (Driessen 1991). Nad vstupem do podzemní stavby byly nalezeny pozůstatky stavby nadzemní (svatyně?), což by mohlo znamenat přímou spojitost mezi hypogiem a touto stavbou. Tato spojitost vedla spoustu dalších archeologů k marnému hledání dalších podobných pohřebišť ve spojitosti s ostatními svatyněmi na ostrově Malta. Bylo objeveno pouze jedno další pohřebiště Brochtorff na ostrově Gozo. Jedná se o pohřební komory zapuštěné 4 - 5 metrů pod dnešní terén (Tichý 2011).

Mnajdra

Pokud jde o zasazení do krajiny a okolí lokality, komplex svatyní Mnajdra (Obr. 10) je

pravděpodobně tím nejlepším. Poloha je zasazena na jižním pobřeží ostrova Malta do malého údolí vytvořeného okolními kopci. V širším okolí výhledu nejsou žádné moderní budovy a zástavby, pouze výhled na moře a blízký hornatý ostrov Filfla. Celý areál je vytvořený z vápencových monolitů a stejně jako nedaleký chrám Hagar Qim nikdy nebyl zcela zakrytý půdou (Lomsdalen 2015).

Archeologický zájem o lokalitu trvá již od poloviny 19. století v podstatě dodnes. Velký archeologický výzkum proběhl v padesátých letech minulého století pod vedením Johna D. Evanse. Tento výzkum měl za cíl uspořádat a upevnit chronologii jednotlivých budov svatyní na lokalitě (Lomsdalen 2015). Od roku 1992 je lokalita zapsána na seznamu světového dědictví UNESCO. Od roku 2009 jsou svatyně “ukryty” pod obrovským přístřeškem/stanem (Obr. 11), aby se alespoň částečně zabránilo vlivům přírodních podmínek (Cassar et al 2018).

Doba vzniku a užívání komplexu svatyní na lokalitě Mnajdra je datována na období 3600 - 2500 před Kristem. Komplex je složen ze 3 jednotlivých budov svatyní - severní, jižní a východní svatyně, v jiných případech nazývané též prostřední a spodní svatyně a budova trojlístku (Obr. 12). Během spousty let výzkumů lokality se vytvořilo několik předpokladů o postupném vzniku těchto 3 budov. Zdá se ale být nejpravděpodobnější, že jako první byla vystavena východní svatyně, poté - v několika fázích, byla vystavena jižní svatyně a až jako poslední byla vystavena svatyně severní (Lomsdalen 2013). Nejzajímavější z těchto budov je jižní svatyně se 4 apsidami. Právě u této svatyně se předpokládá spojitost stavby budovy se znalostmi astronomie. Toto poznání se odráží především v orientaci budovy. Pokud nastává jarní nebo podzimní rovnodennost, prochází paprsky vycházejícího slunce přímo hlavním vstupem skrze budovu. Během zimního nebo letního slunovratu pak paprsky osvětlují okraje zdobených megalitických vápenců v první nebo třetí apsidě (Lomsdalen 2015).

V dubnu roku 2001 došlo na lokalitě k poškození vandalismem k převrnutí, zničení, či popsání několika vápencových monolitů nápisy graffiti. Ke znovuotevření místa veřejnosti došlo téměř o rok později (<https://web.archive.org/web/20080612171257/http://www.unesco.org/bpi/eng/unescopress/2001/01-58e.shtml>).

Tarxien

Komplex svatyní na lokalitě Tarxien se nachází na severní straně ostrova Malta v obklopení

zástavby nedalekého města Tarxien. V těsné blízkosti se nachází další archeologická lokalita - Hypogeum Hal Saflieni.

Lokalita byla objevena místními zemědělci v roce 1914. Jako první se od jejich objevení o tyto svatyně zajímal archeolog Sir Themistocles Zammit, poté v padesátých letech archeolog John D. Evans a o pár let později pak také David Trump (Debertolis et al 2016). V dnešní době je (od roku 2015) komplex svatyní, stejně jako na lokalitě Mnajdra, zakryt ochranným přístřeškem (Obr. 13), aby bylo alespoň částečně zabráněno přírodním vlivům.

Komplex tvoří čtyři megalitické struktury (Obr. 14) - svatyně postavené v rozmezí mezi 3600 - 2500 před Kristem. První svatyně je na východní straně. Ačkoliv je stále viditelné, že měla 5 apsid, zachovaly se bohužel pouze základy stavby. Jižní svatyně je bohatá na megalitické konstrukce. Mezi nálezy byla i kolosální socha ženské figury. Nalezla se pouze spodní část těla, celková postava by pak mohla dosahovat až ke dvěma metrům výšky (Tichý 2011). Třetí svatyně je také na východní straně, ale oproti první svatyni je zachována. Její zdi jsou tvořeny kamennými deskami s otvory připomínajícími "orákulum". Centrální svatyně má šest apsid v jedné úrovni podlahy (Debertolis et al 2016).

3.1.3. Rondely

Jako další typ kruhové stavby rozšiřující se v období neolitu, především pak v období mladého neolitu (4900 - 4500 před Kristem) na širším území střední Evropy se tradičně označují monumentální stavby s okrouhlými příkopy. V České republice jsou pro tato místa typická označení jako kruhové příkopové areály, sociokulturní areály nebo jsou nejčastěji označeny termínem rondely. Ve světové literatuře se pro tyto areály používají termíny jako např. Kreisgrabenanlagen, Kreisanlagen, Circular Enclosures, Circular Ditches a další (Blažková 2015, Kravciv 2019, Řídký 2011).

Pod termínem rondel si můžeme představit pravidelný a geometricky relativně přesný komplex jednoho či více příkopů kruhového půdorysu s hrotitým tvarem profilů následovaným další jednou či více řadami palisád (Podborský 1988, Obr. 15). Vstupů do tohoto areálu mohlo být několik (v počtu od dvou do šesti), nejčastěji byly použity čtyři vstupy (Květina a kol. 2015). Tyto vstupy respektují jak vnější příkopy, tak vnitřní palisády. V případě, že jsou vstupy v sudém počtu, jsou

umístěny symetricky proti sobě a s určitým respektem orientace na světové strany. Celková velikost areálu se může pohybovat mezi 30 až 300 metry (Blažková 2015, Květina 2015, Podborský 1988), běžná velikost zpravidla nepřesahuje 80 metrů (Obr. 16).

Interpretace rondelů zahrnuje několik sfér a možností. Podborský (1988, 258) ve své knize představuje několik dalších badatelů a jejich možné interpretace funkcí rondelů, které zahrnují sféru ekonomie, sociálních vztahů, obrany, astronomie a především rituálů (Blažková 2015). Jako doklady sakrální funkce rondelů mohou být např. existence kultovních jam, zvířecích i lidských skeletů a kostí a výskyt zvláštních předmětů a obětních nádob, stopy ohně (Podborský 1988, 263). Další zajímavou myšlenku přináší manželé Květinovi a J. Řídký (Květina - Květinová - Řídký 2009) v možné interpretaci rondelů jako hřiště.

Těšetice - Kyjovice (okr. Znojmo, ČR)

Lokalitu “Sutny” u Těšetic - Kyjovic můžeme nalézt necelých 10 kilometrů severovýchodně od Znojma, na katastrálním území obcí Těšetice a Kyjovice (Obr. 17). Archeologický výzkum této lokality probíhá téměř nepřetržitě již od roku 1964, kdy brněnský universitní ústav ve spolupráci s Jihomoravským muzeem ve Znojmě začíná první sondážní výzkum na neolitickém sídlišti v poloze “Sutny” (Podborský 1972, Milo 2013). V počátcích tohoto výzkumu byl tamní rondel mylně považován za “pouhé” opevnění neolitického sídliště (Podborský 1972, 156), především kvůli tehdy ještě téměř neexistujících poznacích o kruhových opevnění na mladoneolitických sídlištích (Podborský 1988). Lokalitu Těšetice - Kyjovice lze zařadit mezi opravdové unikáty, ať už pro své udržení badatelského zájmu (výzkumy trvající již více než 50 let) či pro velikost prozkoumané plochy cca 5 hektarů. Většina z prozkoumaných objektů spadá do 2 neolitických kultur - kultura s lineární keramikou a kultura s moravskou malovanou keramikou. Rondel, kterým se dále budeme zabývat je datován do období kultury s moravskou malovanou keramikou (Podborský 1988, Milo 2013).

Příkop rondelu na lokalitě “Sutny” u Těšetic - Kyjovic uzavírá mírně zploštělý kruh s rozměry vnějšího průměru 58,6 x 63,7 metru (Podborský 1988, Podborský 1999, Milo 2013, Obr. 18). Tvar příkopu nebyl uniformní, nicméně ve většině prostoru převládal tvar nálevkovitý se strmými rovnými stěnami a spodním zátkovitým hrotem. Šířka příkopu se pohybovala v průměru okolo 6,5 metru a dosahoval hloubky 3,25 metru (Milo 2013) Do vnitřních prostor rondelu vedly 4 vstupy, které respektovaly rozložení dle světových stran. Tvar příkopu kopírují z vnitřních prostor 2

základové žlaby dřevěných palisád. První palisádový žlab se podařilo sledovat po celém průběhu a byl vždy přerušen pouze pro zachování již zmiňovaných vstupů do areálu. Tato první palisáda vymezovala plochu o rozměrech 49,5 x 44,5 metru. Druhá vnitřní palisáda opět sleduje tvar předešlého prvku, tedy první vnitřní palisády, od které se vzdaluje místy až 5 m. Stejně jako předchozí, respektuje i tato palisáda 4 vstupy do areálu a dochází tedy v těchto místech k jejímu přerušení. Celkově tato palisáda uzavírala vnitřní prostor s rozměry 38 x 33,7 metru (Podborský 1988). Ve vnitřních prostorách areálu nebyly objeveny žádné stopy nadzemní architektury, pouze několik kulturních jam a ojediněle také jamky kůlové.

Na území rondelu byla také přítomna vnější palisáda, která obtáčí vnitřní rondel ve velmi nepravidelném oválném tvaru s rozměry 109 x 128 metru (Obr. 19). Tato palisáda se od příkopu vnitřního rondelu vzdaluje až 42 metrů. Základový žlab vnější palisády byl široký průměrně 40 centimetrů. Po celém průběhu palisády, avšak velmi nepravidelně, se objevují kůlové jámy.

Mezi nálezy z výplně příkopu rondelu je nejčastěji zastoupena keramika, které se zde našlo přes 30 000 zlomků. To je více, než dostačující pro přesnou dataci (Podborský 1989, Podborský 1999). Dalšími nálezy jsou zvířecí kosti, štípaná industrie, broušené a kamenné nástroje, kostěné nástroje, škeble, zbytky malakofauny a ojediněle také lidské kosti a drobné šperky (Podborský 1989). Důležitými objevy se také jeví figurální plastiky, jak lidské, tak zvířecí. Během výzkumu areálu rondelu v Těšetvicích - Kyjovicích bylo nalezeno dohromady 314 fragmentů keramické figurální plastiky, které se možností slepení jednotlivých částí podařilo zredukovat na možnost výskytu 299 jedinců figurálních plastik (Podborský 1985, Obr. 20). Ve většině případů se jedná o znázornění postavy žen.

Dresden - Nickern (Drážďany, Německo)

Lokalitu Dresden - Nickern nalezneme asi 8 kilometrů jižně od historického centra města Drážďany. Počátky archeologických výzkumů na lokalitě Nickern sahají až do 30tých let minulého století, kdy se jednalo pouze o malé výzkumy. Největší rozmach této lokality přichází až od 90. let minulého století, kdy zde probíhalo více jak 20 záchranných výzkumů neolitického sídliště.

Nickern se stále řadí mezi unikátní lokalitu. Na území neolitického sídelního areálu kultury s lineární keramikou byly identifikovány 4 kruhové příkopové systémy (Řídký 2011, Obr. 21), tedy rondely, které od sebe byly rozmístěny několik stovek metrů.

První z nich byl odkryt během sezóny 1993/1994 a sestával z jednoho příkopu tvořící mírně nepravidelný kruhový tvar. Příkop je vždy přerušen u vstupů do areálu, které jsou zde 3 (SZ, SV, J). Vnější průměr areálu se pohybuje mezi 50 - 55 metry, šířka příkopu mezi 1,5 - 5,4 metru. Vnitřní prostor areálu vyplňují 3 řady palisádových žlabů. Zajímavé je, že tyto řady palisádových žlabů nerespektují jednotlivé vstupy do areálu. Je tedy pravděpodobné, že do areálu nevedl přímý vstup, jako tomu bylo např. u lokality Těšetice - Kyjovice (Bartels et al. 2003).

Druhý z nich, tentokrát dvojitý kruhový příkopový systém byl identifikován během sezóny 1999/2000. Dvojitý příkop byl v jižní čtvrtině přerušen vstupem. Bohužel bylo doposud odkryto pouhých 13% plochy tohoto areálu, a je tedy těžké hovořit o celkovém tvaru tohoto rondelu. Na základě odkrytých částí lze předpokládat, že se šířka příkopů pohybovala pro vnější příkop mezi 2 - 3,5 metru a pro vnitřní příkop mezi 2,5 - 5,8 metru. Vzdálenost mezi jednotlivými příkopy je také proměnná v rozpětí mezi 6,5 - 7,7 metru. Vnitřní prostor areálu vyplňují dvě řady palisádových žlabů s maximální šířkou 37 centimetrů. Celkový průměr areálu se předpokládá na téměř 90 metrů. Třetí areál obklopoval čtyřnásobný příkop. Opět bylo možné odkryt jen malou část celého areálu, zhruba 17%. Zbytek areálu je pod současnou zástavbou a nelze jej dále studovat. Čtvrtý areál je bohužel pod zástavbou téměř celý a nelze jej blíže zkoumat (Bartels et al. 2003).

3.1.4. Avebury, Velká Británie

Lokalita Avebury se nachází ve stejnojmenné vesnici v jižní části Velké Británie (Obr. 22), zhruba 130 kilometrů západně od Londýna, v anglickém hrabství Wiltshire. Nachází se uprostřed jedné z nejbohatších neolitických krajín Britských ostrovů a je považována za jeden z nejpozoruhodnějších monumentů neolitu a doby bronzové v Británii (Meaden 2017). Jedná se o tři kamenné kruhy typu henge vytvořené jednotlivě stojícími kameny. Největší z těchto tří okruhů je také největší megalitický kruh na světě. Datace monumentu spadá do období neolitu na Britských ostrovech (jeho výstavba a užívání se odhaduje do cca 2850 - 2200 před Kristem, podle Bowyer, E.). Od roku 1986 je tato památka, společně se sousedním Stonehenge a jejich okolím, zapsána na seznam světového dědictví UNESCO.

Avebury bylo objeveno roku 1649 archeologem Johnem Aubreym. Této lokalitě se tedy dostává patřičného archeologického zájmu již od 17. století (Reynolds 1995). V 18. století se o Avebury

zajímal archeolog William Stukeley, v 19. století pak sir Richard Colt - Hare a následně Joseph Hunter. Alexander Keiller se o lokalitu zajímal ve 20. století. V dnešní době patří mezi archeology se zájmem o Avebury především Terence Meaden, Joshua Pollard a Mark Gillings.

Na území krajiny neolitu a doby bronzové v okolí dnešní vesnice Avebury se nachází několik monumentů, které spadají pod ochranu světového dědictví UNESCO. Jedná se o tyto lokality: Avebury, West Kennet Avenue, West Kennet Long Barrow, The Sanctuary, Windmill Hill a Silbury Hill (Obr. 23).

Avebury

Stavba typu henge na této lokalitě představuje uzavřený kruh o průměru přibližně 420 metrů sestávající z asi 100 monolitických kamenů obklopených výrazným valem a příkopem (Obr. 24). Uvnitř tohoto kruhu jsou další 2 malé, uzavřené kruhy tvořené monolity (Gillings - Pollard 2015). Do uzavřeného areálu vedly 4 vstupy pojmenované podle světových stran (Obr. 25). 3 hlavní vstupy byly spolehlivě potvrzeny výzkumem A. Keillera, východní vstup však zůstává stále nepotvrzený a je tedy pouhou představou (Reynolds 1995). Příkop a val obklopující uzavřený kruhový areál se rozprostírají na ploše téměř 11,5 hektaru. Val je dnes v rozmezí mezi 4,2 - 5,4 metrů vysoký, ale v době užívání stavby však mohl být až 17 metrů nad příkopem, který mohl být až 9 metrů hluboký. V místech přerušení příkopu a valu kvůli vstupům do areálu jsou tyto plochy výraznější, kameny z vnitřního kruhu jsou u vstupů výraznější a zdá se pravděpodobné, že na vstupy byly použity také dřevěné konstrukce.

Vnitřní prostor areálu vyplňují 2 kamenné kruhy - severní a jižní. Severní vnitřní kruh sestával pravděpodobně z 27 kamenů. V dnešní době jich je bohužel většina pryč, stojí na svém místě pouze 2 a další dva jsou již ležící na zemi. Uprostřed tohoto kruhu jsou dnes již pozůstatky tzv. "the Cove Stone" tvořeny 3 obdélnými kameny. Jižní vnitřní kruh je tvořen 29 menšími kameny udržující mezi sebou pravidelný rozestup 11 metrů. Tento rozestup se zdá být pravidlem pro stavbu Avebury, protože stejná vzdálenost se předpokládá i pro severní vnitřní kruh a i hlavní kruh. Uprostřed jižního kruhu byl velký Obelisk s výškou 6,5 metru. Za předpokladu, že byl ukotven v zemi v hloubce 1 metru, stál Obelisk 5,5 metru do výšky (Meaden 2016).

West Kennet Avenue

Cesta West Kennet Avenue (Obr. 26) je spojnice mezi areálem Avebury a svatyní (“The Sanctuary”). Je dlouhá zhruba 2,3 kilometru a vede směrem na jihovýchod od Avebury. Téměř celou délku její trasy lemují dvojice kamenů. Pravděpodobně to bylo vytvořeno pro zdůraznění důležitosti a monumentality této spojnice mezi významnými místy jako Avebury a svatyní. Stejná cesta jako je West Kennet Avenue vede z Avebury ještě cesta druhá, Beckhampton Avenue, vycházející ze západního vstupu areálu. Ta je dlouhá zhruba 1,3 kilometru a je opět lemována dvojicemi kamenů a dělá spojnicí mezi lokalitami Avebury a Longstones near Beckhampton (Pollard 2017)

Svatyně

Datace Svatyně (Obr. 27) spadá do třetího tisíciletí před Kristem, stejně jako samotný areál Avebury (Watson 2001). Nejdříve byla vystavěna první fáze - dřevěná kruhová struktura o průměru asi 4,5 metru. Uprostřed stavby byl jeden extra sloup, možná podpěra pro střechu. V této fázi se předpokládá ukládání zemřelých do této stavby, neboť při výzkumech v této části byla nalezena torza jedinců (AAHRG 2001). V další fázi se území dvojnásobně zvětšilo až na 11 metrů. Pravděpodobně stále stojící dřevěná struktura z fáze 1 byla obklopena nebo uzavřena mnohem větší strukturou. Byly nalezeny dvě řady kůlových jamek uzavírající kruh v průměru 11,2 metru. Třetí fáze opět zdvojnásobila území o průměru téměř 20 metrů a přibývá nám další soustředný kruh kůlových jamek. V poslední fázi se vytváří kamenný kruh ze 42 volně stojících kamenů o průměru téměř 40 metrů. Tím byla vytvořena jakási vnější hranice místa. V této fázi se také datuje propojení místa Svatyně s komplexem Avebury a dodává se tak na jeho významu a důležitosti (Pollard 2017).

3.2. Domácí svatyně

Jako domácí svatyně ve své práci nazývám takové svatyně, které se vyskytují přímo v areálu neolitických sídlišť, nebo jsou přímo součástí jednotlivých domácností a jsou přímo spojené se sídlem. Svatyně takové kategorie jsou jiného, než kruhového půdorysu (nejčastěji půdorys čtvercový nebo obdélný). Výskyt takových svatyní je hodně rozšířen na území Anatólie a Balkánu, proto zde uvádím příklady z těchto oblastí.

3.2.1.Çatal Hüyük, Turecko

Lokalita Çatal Hüyük se nachází na území dnešního Turecka (Obr. 28), na území úrodné nížiny Konya v blízkosti řeky Çarsamba Çay. Samotné město Konya je vzdálené od lokality cca 50 kilometrů, bližší je město Çumra. Svou velikostí je Çatal Hüyük řazen mezi největší a nejlépe zachované neolitické lokality a je jasné, že se nacházíme v úrovni velkého města, nikoliv malé neolitické vesnice. Od roku 2012 je lokalita zapsána na seznamu památek světového dědictví UNESCO. Od roku 2000 je část archeologické památky pod dvěma ochrannými přístřešky (Obr. 29).

Jako první, kdo se o lokalitu zajímal a kdo ji také objevil, byl archeolog James Mellaart v roce 1958, kdy probíhal pouze neinvazivní průzkum krajiny. Od roku 1961 byl vedoucím 4 sezón archeologického výzkumu (1961 - 1965; Mellaart 1962; Mellaart 1963a; Mellaart 1964a; Mellaart 1966) a svým zájmem tak ihned zajistil popularitu tohoto místa. Mellaartovým nástupcem je tým archeologů vedený profesorem Ianem Hodderem. Ti zahájili roku 1993 nové výzkumy a od roku 1995 až do roku 2017 probíhaly výkopové práce (Matthews - Hodder 1993; Haddow 2017).

Lokalita se rozkládá na 2 kopcovitých návrších. První, východní kopec, je datován do neolitu. Druhý, západní kopec, je datován do chalkolitu. Pro potřeby této práce se budeme věnovat pouze východní části lokality. Východní kopec je oválného půdorysu, cca 450 x 275 metrů a okolní terén převyšuje asi o 17 metrů (Naar 1968/1969). Na tomto kopci se rozkládalo celé neolitické sídliště a doklady jeho osídlení se datují zhruba do období kalibrovaných 7400 - 6200/6000 před Kristem (Hodder 2012). Ke vzniku takového kopce docházelo postupným stavěním domů na sobě v jednotlivých fázích. Když došlo k opuštění domu v jedné fázi, stropní stěna byla zbourána a spodní část budovy byla pečlivě zasypana hlínou. Pouze tak docházelo k perfektní konzervaci jednotlivých fází zástavby na lokalitě Çatal Hüyük. Nová budova pak byla vystavena na nezasypaných zdech "pohřbené" budovy (Hodder 2012). Všechny domy na lokalitě byly postaveny z cihel z nepálené hlíny. Kamenné základy budov či kamenné zdi nebyly nalezeny. Vzhledem k poloze lokality se s chybějícími kameny dá jistě počítat.

Předpokládá se, že populace obývající toto neolitické sídliště během jedné fáze se pohybuje mezi 3500 a 8000 lidí. Vzhledem k takové koncentraci lidí na jednom místě zůstávají stále překvapivé nálezy pouze domácí architektury, tedy obytných budov. Doposud nebyla objevena žádná známka

výskytu budov veřejné architektury, stejně tak jako budov specializovaných (specializovaná výroba, pohřebiště, místa spojená s kultem...). Ačkoliv James Mellaart (1962, 1963a, 1964, 1966) ve svých výzkumech uvádí několik budov nazvaných přímo svatyní, dle novějších výzkumů Iana Hoddera (2012) jsou všechny doposud odhalené budovy považovány za obytné budovy domácí architektury. Mezi jednotlivými domy nejsou udržovány ulice (Obr. 30), domy jsou v těsné blízkosti u sebe. Nicméně malé uličky bylo možné pozorovat mezi jednotlivými "sektory domů" (každý takový sektor mohl zahrnovat 10 - 50 domů).

Jednotlivé domy byly většinou vícepokojové a ve více úrovních. Skládali se z hlavního pokoje a dalších 1 - 3 pokojů, které se využívali ke skladování a přípravě jídla. Zdi hlavního pokoje bývají často několikrát omítnuté. Podlahy hlavního pokoje jsou vyděleny do několika úrovní. V tomto pokoji také bývá, zpravidla při jižní stěně, žebřík či schody pro vstup do místnosti (Obr. 31), v jejichž těsné blízkosti se nacházelo ohniště a pec. Oproti tomu severní stěna bývá zpravidla vyšší, čistší a pravděpodobně mnohem častěji omítnutá. Při této stěně se vyskytují obrazy (především vyobrazení supů) a sošky. Pod i nad podlahou při této zdi se vyskytují i jednotlivé pohřby dospělých osob. Naproti tomu pohřby dětí a mladých lidí se většinou vyskytují pod žebříkem vedoucím do hlavní místnosti, v těsné blízkosti ohniště a pece (Hodder 2012). Proto se zdá být pravděpodobné, že každá věková kategorie měla specifické místo pohřbení, každá měla jinou úroveň podlahy, pod kterou může být pohřbena. Jednotlivé pohřby nikdy neobsahovaly keramické nádoby. Na západní a východní stěně jsou nejčastějšími nálezy býčí hlavy s rohy.

Poté, co jsme si popsali jeden z běžných domů z lokality podle Iana Hoddera (2012), ráda bych ale také poukázala na výzkumy Jamese Mellaarta a pokusila se představit jednu z budov, kterou ve své práci (1963a) nazývá jako svatyně. Svatyně E6 ("The First Shrine of area E in level VI") má jednu hlavní místnost s rozměry téměř 6 x 5 metrů a jeden předpokoj. Uvnitř hlavní místnosti byla řada 4 velkých sloupů ve tvaru připomínající býka. Při západní stěně (Obr. 32) byla na podlaze objevena rozdrčená býčí hlava s rohy, která pravděpodobně spadla ze zdi. Na této zdi byla také vyobrazena bohyně se zdviženýma nohama a rukama doplněna o obrovskou hliněnou hlavu býka vystupující z podlahy pod postavou bohyně, která je téměř 1,2 metru vysoká. Znázorněná postava nemá znázorněnou hlavu, tělo velmi jednoduše schématické, avšak je zvláště břicho s pupíkem. Nenese také žádné diference určující pohlaví, ale dle postavení nohou a rukou se předpokládá, že se jedná o ženu při porodu - bohyni, která právě porodila býka, který jí leží u nohou. Na severní stěně byl vymodelován do omítnutí býk o velikosti 2,4 metru. Na jižní straně je pouze červeně

malovaná rýha, která obíhá celý pokoj. Při východní stěně (Obr. 33) byl bohatě zdobený centrální panel a dva panely postranní, které nesly pouze 2 malé hlavy býka a 1 hlavu berana vymodelované z hlíny. Centrální panel s bohatou výzdobou nesl 3 modely býčí hlavy a pod nimi 2 řady modelů ženských ňader. Během existence této budovy prošel několika fázemi diferencující se především ve výzdobě jednotlivých částí a drobných odlišností (Mellaart 1963a; Mellaart 1998a).

Stejně jako předešlé lokality i Çatal Hüyük přináší nálezy mnoha figurek a sošek (Obr. 34). Tyto mohou být buď kamenné nebo z vypálené hlíny. Nejčastěji znázorňují ženu a jsou velmi variabilní ve svém vzhledu a velikosti. Mezi dalšími motivy jsou zvířata (prase, koza, ovce, skot). Ani postavy mužů ale nejsou výjimkou. Většina nálezů takových figurek je z budov označených J. Mellaartem jako svatyně (Mellaart 1963b).

Malby na stěnách téměř všech domů jsou více než impozantní. Lze je rozdělit na takové, které jsou čistě dekorativní a takové, které znázorňují scény obsahující postavy člověka a božstva, zvířata, ptáky a možná geografická místa (Mellaart 1998a).

3.2.2. Hacilar, Turecko

Lokalita je situována zhruba 1,5 kilometru západně od dnešní vesnice Hacilar a zhruba 25 kilometrů od města Burdur v Severo-západní Anatolii (Obr. 35). V blízkosti lokality jsou vápencové skály, na kterých pramení zdroj vody. Je to právě tento pramen a další menší řeka v blízkosti, které jsou důvodem pro osídlení této oblasti již od dob neolitu (Mellaart 1958, Mellaart 1970). Lokalita je známá jako sídliště z období neolitu a časného eneolitu.

První, kdo se začal zajímat o lokalitu Hacilar, byl James Mellaart v roce 1956. Samotná lokalita není nijak výrazná. Rozkládá se na malém kopci o průměru 100 metrů s navýšením oproti okolnímu terénu jen o pouhý 1,5 metr. Nachází se uprostřed zemědělských polí, samotný povrch lokality nesl známky po úpravě zemědělskou činností a několik jam po snaze získat artefakty neprofesionální cestou (Mellaart 1958). Od roku 1957 zde probíhaly 4 sezonní výzkumy (1957 - 1960) vždy pod vedením samotného Jamese Mellaarta. Během těchto výzkumů bylo rozpoznáno na lokalitě 13 fází. Eneolitická fáze 1 (Hacilar I) pravděpodobně začala 5500 před Kristem. Během této fáze byla vystavena pevnost okolo již dříve vzniklého návrší (Mellaart 1959). V jedné ze subfází lze pozorovat změny, které indikují zánik tohoto opevnění požárem. Je možné, že tato fáze byla

výstavbou nově přichozích lidí na lokalitu, neboť kultura této fáze se razantně mění od fází následujících. Ve fázi 2 (Hacilar II) vzniká architektura obdélného půdorysu. Celá vesnice byla obehnaná silnou "zdí". Sídelní strukturu tvořilo 5 domů, 2 svatyně, 2 - 3 hrnčířské dílny, studna, skladiště obilí a východní čtvrť s lehkou zástavbou nesoucí známky vaření a domácích aktivit. V této fázi se nenalezly žádné části lidských koster, předpokládá se tedy, že zemřelé v této fázi pohřbívali vně vesnice. Fáze 3, 4 a 5 (Hacilar III, IV, V) přináší pouze pár architektonických pozůstatků s velkou plochou nezastavěného dvora, který byl pokryt vrstvami keramických fragmentů. Fáze 6 (Hacilar VI) přináší jedny z nejlepších objevů na této lokalitě. Byly objeveny pozůstatky budov v místech až metr vysoké a stavěné do tvaru písmene L. Tyto domy zanikly velkým požárem, což zanechalo všechny nálezy v budově neporušené. Jedna z těchto budov je identifikována jako svatyně, především kvůli množství sošek popadaných na podlaze. Budovy byly velmi pevné s lehkými podlahami. Uvnitř byla nalezena kamenná ohniště a hrnčířské sklady. Tyto budovy nakonec opět zanikly požárem. Pohřbívání během této fáze bylo pravděpodobně opět vně vesnice, neboť zde nebyly nalezeny žádné ostatky. Objeven byl pouze jeden hrob, který obsahoval dvě kostry, částečně spálenou mramorovou misku a jeden pohár v podobě lidské hlavy s otisky po látce, do které mohl být tento pohár zabalen. Tito jedinci byli identifikováni jako možné oběti velkého požáru (mohl být 6500 před Kristem), díky kterému budovy ve fázi 6 zanikly. Byly totiž nalezeny na rozhraní mezi vrstvou 5 a 6. Následující úrovně 7 - 9 (Hacilar VII - IX) zůstaly zcela nedostatečně prozkoumány. Poskytla ovšem keramiku, která je v podstatě identická jako keramika z fáze následující, fáze 6. V posledních dnech poslední sezóny výzkumu byla prokopnuta spálená úroveň vrstvy 6, což mělo odhalit více podrobností o následujících vrstvách a podloží. Mellaart a jeho tým zde nakonec objevili, že vrstva 6 leží na pozůstatcích dřívější zástavby domů obdélného půdorysu z hliněných cihel, dvoru s pecí a skladištěm obilí. Tato zástavba pak pokračovala v dalších sedmi vrstvách, než bylo možné dosáhnout podloží. Dle radiokarbonových dat z jedné z těchto sedmi vrstev se stáří odhaduje na 7700 před Kristem (Mellaart 1998b).

Pro potřeby této práce se budu věnovat neolitické fázi 6 (Hacilar VI) a pro účely srovnání také časně eneolitické fázi 2 (Hacilar II). V těchto vrstvách by se mohly vyskytovat svatyně.

Hacilar II představuje krásný příklad kompletně odkryté fáze z druhé poloviny šestého tisíciletí před Kristem. Plocha vesnice se pohybovala okolo 2000 m² a okolo byla obehnaná 1,5 - 3 metry širokou hliněnou zdí (Obr. 36). Nejzajímavější budovou této vesnice je samotná svatyně. Nacházela se v severovýchodním rohu vesnice (Mellaart 1960, Mellaart 1970). K této budově vedlo minimálně 5

vstupů - 4 z uzavřené vesnice, 1 skrze zeď ohraničující vesnici. Hlavní místnost byla o velikosti 8x6 metrů, se spoustou sloupů uvnitř, ať už volně stojícími, nebo sloupy zabíhajícími do zdi jako součásti příček. Všechny zdi, podlaha a sloupy zabíhající do zdi jsou pečlivě omítnuté. Přítomnost takového množství sloupů, stejně tak jako vysoký počet ohnišť a pecí v této budově, naznačuje, že by tato hlavní místnost mohla být s otevřenou oblohou, bez střechy. Ve východní části místnosti se nacházel výklenek, uvnitř kterého bylo nalezeno malé obdélné ohniště. Západní část byla vybavena pecí, ohništěm a obdélnou hliněnou nádobou - vše v jedné linii. Paralelně k výklenku z východní části byla u severní zdi další menší část, ve které byla nalezena leštěná kamenná deska ve vzpřímené poloze. Od odlehlého ohniště byla tato část kryta nízkou zdí z hliněných cihel končící u jednoho ze sloupů. Na východ od sloupoví byla nalezena kamenná studna plná zuhelnatělé pšenice, ječmene a mandlí. Několik menších jamek v blízkosti studny naznačuje, že mohla být opatřena jakousi konstrukcí pomocnou k nabírání vody. Na podlaze této budovy byla nalezena spousta nádob (malované i monochromní) shromážděných před a v blízkém okolí kamenné desky u severní stěny (Obr. 37). Pod podlahou byly nalezeny dva pohřby, oba se dvěma jedinci uvnitř. Jedinci byli v těsné blízkosti a bez známky jasné orientace hrobu. Jelikož se jednalo o jediný nález skeletů na této lokalitě, zdá se pravděpodobné, že pohřbívání v této době probíhalo mimo hranice vesnice. Oba pohřby vždy obsahovaly dva jedince - jednoho dospělého (pravděpodobně ženu) a dítě. Další pohřební výbavou jsou pak 2 malované nádoby v každém hrobě. Vždy se jednalo o hrnek a misku, přičemž miska ležela u těla dospělého, hrnek u těla dítěte (Mellaart 1960).

Na rozdíl od předešlé fáze, fáze Hacilar VI nebyla odkryta celá. Není známo tolik informací a je tedy mnohem složitější určit specializaci jednotlivých budov - zda se jedná o obydlí, specializované dílny nebo svatyně (Obr. 38). Určité kultovní známky byly nalezeny téměř v každé místnosti (většinou v podobě leštěné kamenné desky a malých hliněných figurek - sošek). Nicméně jsou zde 3 budovy (s označením Q3, Q4, Q5; Mellaart 1970), které se od ostatních mohou odlišovat a které by tak mohly být považovány za svatyně.

V budově Q4 se hojně vyskytují známky po běžném životě ničím neodlišující se od ostatních budov. Co ale tuto budovu řadí mezi specializované, je výskyt několika hliněných figurek - sošek, které ale ještě nebyly vypáleny. Hlavní místnost této budovy byla čtvercová (6,5 x 6 metrů), čímž se taktéž odlišuje od obytných budov na lokalitě. Vstup do budovy byl úzký a při nejkratší stěně. Západně od tohoto vstupu byla kuchyň. Z kuchyně byl přístup ke kamenné studni - stejně tak, jako ve fázi Hacilar II, bylo i zde nalezeno několik jamek v blízkosti studny nesoucí jakousi konstrukci ,

pravděpodobně vytvořenou pro lepší přístup k vodě. Směrem východ - západ se skrze místnost táhne řada mohutných sloupů. V severovýchodním rohu byla menší hliněná skříňka a pec, za kterou byl výklenek, který pravděpodobně mohl sloužit jako skrytý komín. Dále bylo v místnosti ohniště a velké zásobnice na obilí. Podlaha byla poseta úštěpy kamenů a střepy hliněných misek (Mellaart 1970).

Budova Q5 a k ní přilehlá budova Q3 nesou značně vyšší počty nalezených figurek - sošek, nebylo jich méně než 32 a 11, mnoho z nich stále nevypálené. Z toho je zřejmé, že byly produkovány lokálně. K těmto dvěma lokalitám se také úzce pojí nálezy rituálních nádob. Zdá se, že tyto budovy mohly být centrem produkce kultovních předmětů. Není však jisté, zda se jedná přímo o svatyni, nebo spíše jen o specializovanou dílnu (Mellaart 1970).

Největší budova lokality, budova Q5, bohužel nebyla odkryta kompletně. Budova byla velmi pečlivě postavena. Hlavní místnost měla rozměry 10,5 x 5,5 metru; vedlejší místnost pak měla rozměry 3 x 2 metry a byla postavena na hlubokých kamenných základech. Je zjevné, že tato budova měla pro obyvatelstvo tehdejší vesnice význam ať už pro svou velikost, či převážnou většinu nálezů hliněných figurek - sošek. V budově byla spousta nikterak uspořádaných jamek. Hlavní místnost je opticky dělena na 2 části - severní a jižní. Severní část začíná od severní stěny budovy a tvoří jakýsi výklenek plně vyhřívaný ohništěm. Jižní část má lehce vyvýšenou podlahu, na které se nacházela spousta rituálních nádob, zásobnice na obilí, hliněná skříňka a skulina ("hledítko?") v západní stěně. Pec této místnosti je schovaná v širokém výklenku, jehož druhá polovina je zaplněna lavicí.

Budova Q3 nemá žádnou hliněnou zeď, zdá se tedy pravděpodobné že byla pozdějším přístavkem k původnímu plánu a je proto "vlozena" do pasáže mezi budovami Q4 a Q5. Při severní straně budovy stály dva silné sloupy společně utvářející 2,5 metru dlouhý portál (se širokým prahem a možností dvojitých dveří), kterým bylo možné projít do následující kuchyně těsně přilehlé k budově Q4. Tato portálová část byla také oddělena od obytné místnosti (8 x 4,3 metry) tenkou stěnou a vyvýšením podlahy právě obytné místnosti. Tam byly objeveny opět zásobnice na obilí podél východní stěny pece a ohniště. Několik sloupů této místnosti neslo pravděpodobně střechu. Při jižní zdi vytvořené z rákosí a látky byla možnost druhého vchodu (Mellaart 1970).

Celkový počet sošek - figurek znázorňujících ženu (Obr. 39) z lokality Hacilar sahá k číslu 45. Většina je hnědá či světle hnědá vlivem požáru, při kterém došlo k zániku této fáze na lokalitě Hacilar. Originální barvu ukazuje jen pouhých pár fragmentů - krémová, žlutohnědá až velmi světle hnědá. Výjimku tvoří 2 sošky, které byly vyrobeny z pálené červené hlíny. Malovaná výzdoba sošek je velmi ojedinělá, vzhledem ale k faktu, že většina sošek ještě před požárem nebyla pálena, lze předpokládat, že produkty nebyly ve finální podobě. Velikostně se sošky nijak neliší od sošek nalezených na lokalitě Çatal Hüyük, jsou v rozmezí mezi 7 - 24 centimetry. Nebylo nutné nikterak znázornit detaily - ústa ženy na soškách nejsou nikdy znázorněna, prsty na nevýrazných a malých ručkách jsou zřídka kdy k rozlišení a chodidla jsou vynechána úplně. Nohy jsou ukončeny do tvaru připomínající boty. Znázorněné ženy lze rozlišit dle věku - mladé dívky jsou štíhlé a většinou oděny do "spodního prádla připomínajícího bikiny" s vlasy sepnutými do culíku; starší ženy jsou znázorněny s nahým korpulentním tělem a vlasy sepnutými vzadu. Pouze výjimečně byly znázorněny části oděvu, šaty, haleny. Sošky byly rozděleny do 4 skupin: stojící žena (Standing figures), sedící žena (Seated figures), odpočívající žena (Resting figures), žena na trůně (Enthroned figures). Nejčastěji zastoupené jsou pak sošky znázorňující sedící a stojící ženy (Mellaart 1970).

3.2.3. Çayönü Tepesi, Turecko

Lokalita Çayönü Tepesi se nachází zhruba 40 kilometrů severozápadně od města Diyarbakir v jihovýchodním Turecku (Obr. 40). Lokalita se rozprostírá na úpatí pohoří Taurus a v okolí horního přítoku řeky Tigris (Haklay - Gopher 2019). Tato lokalita je pravděpodobně nejvíce známa jako sídliště doby pre-keramického neolitu, datovaného od 9. do konce 7. tisíciletí před Kristem. (Pearson et al. 2013) s množstvím zachované architektury, kultovní stavbou a komplexem sociální struktury.

Halet Çambel a Robert Braidwood objevili tuto lokalitu během povrchového výzkumu v jihovýchodní Anadolii v rámci projektu Prehistoric Research Group Project v roce 1963. Později zde sami začali s výzkumem lokality s hlavním cílem detailnějšího porozumění přechodu lovecko-sběračské společnosti k zemědělství. Výzkum lokality Çayönü probíhal 16 sezón během let 1964 a 1991. Poslední roky výzkumu pak byly pod vedením archeologů Mehmeta Özdoğan a Asliho Erima Özdoğan (Pearson et al 2013). Během výzkumů se podařilo odkrýt plochu s výměrou 8000 m² s datováním od časného neolitu až do středověku (Karacali 2018, Obr. 41). Podle dosavadních výsledků studií lze říci, že lokalita Çayönü byla jedním z největších nálezů tohoto regionu.

Na lokalitě byly odkryty a identifikovány 3 fáze života. V první fázi se jedná o stavby z období pre-keramického neolitu, fáze dvě obsahuje keramiku a stavby z období keramického neolitu a doby bronzové a ve třetí, poslední, fázi byly nálezy zařazeny do doby železné a období středověku. Pro potřeby této práce se budeme blíže zajímat pouze o stavby z první a druhé fáze.

V rámci neolitických fází bylo identifikováno 6 subfází (viz. Tab. 3, Croucher 2006). Co se zdá na této lokalitě zcela jedinečné, je fakt, že v každé vrstvě je pouze jeden typ obydlí a všechna obydlí se mění do další úrovně spolu (Croucher 2006, Karacali 2018). Na rozdíl od lokality Göbekli Tepe zde tato obydlí sloužila k sídlení. Mimo obydlí sociální struktury byly také objeveny stavby se zcela odlišným plánem stavby, vybavením a významem. Tyto stavby jsou v anglické literatuře označovány jako “special buildings”, “unusual building” nebo také “public buildings”. S největší pravděpodobností se tak jedná o kultovní stavby (Haklay - Gopher 2019). Na lokalitě Çayönü byly takové budovy odkryty zatím 3, jmenovitě se jedná o tzv. “Flagstone Building”, “Skull Building” a “Terrazzo Building”

Nejvýznamnější z těchto kultovních staveb z období pre-keramického neolitu je tzv. “Skull Building” (dále jen Dům mrtvých - překlad dle Lewis - Williams - Pearce, 2008). Především díky nálezům je téměř nezpochybnitelné, že tato budova byla spojena s kultem mrtvých. Pod podlahou zde bylo nalezeno 66 lidských lebek a fragmenty ostatků dalších asi 400 osob (Lewis - Pearce 2008). Ve většině případů se jednalo o sekundární pohřbívání (Pearson et al 2013). Předpokládá se, že tato budova byla využívána téměř 2000 let. Na tak dlouhé období je výskyt asi 450 pohřbených velmi nízký, je tedy možné předpokládat, že by na lokalitě Çayönü mohlo docházet k diferenciaci obyvatelstva a pohřbívat v Domě mrtvých pouze privilegované jedince (Karacali 2018).

Stejně jako ostatní budovy na lokalitě Çayönü i Dům mrtvých byl postupně přestavován a do nových fází přecházel také stejným postupem (Obr. 42). Jedna úroveň budovy byla “pohřbena” a následně překryta druhou, se snahou zachování orientace budovy. Z první známé fáze této budovy (označována jako fáze BM1) se bohužel dochovala pouze severní část složená z dvojstěnné apsidální struktury. Fázi budovy BM2 prošlo několik subfází. Během subfáze BM2c byl zahlouben příkop, ve kterém vzniklo několik sklepních místností. Tyto místnosti pak byly překryty kamennými deskami, které tvořily základ podlahy pro severní část nové budovy. Kamenná podlaha byla obklopena kamennou zdí ze severní, západní a východní části. Z jihu se na tuto severní část

připojovalo jakési nádvoří, nebo další velká místnost, které ale bylo na znatelně nižší úrovni než kamenná podlaha severní části. Ačkoliv kamenná zeď obklopující tuto jižní část je díky erozi ztracena, je možné, že tato zeď byla obklopena kamennými lavicemi (Croucher 2006). Můžeme si tak všimnout snahy zachovat jakési soukromí v severní části budovy a otevřený prostor pro společnost v části jižní. Tuto snahu tak zdůrazňují následující úpravy v subfázi BM2b, kdy dochází k uzavření prostoru mezi severní a jižní částí několika kameny, které také způsobily rozdělení severní části do 3 místností (Obr. 43). Během následující subfáze BM2a můžeme pozorovat nové “vydláždění” podlahy severní části budovy kamennými deskami a další rozšíření v podobě přidání průchozích míst (prostor pro dveře) oddělujících jasně severní a jižní části budovy. Jižní část zůstává v nezměněné podobě až do finální fáze budovy, kdy je již jisté, že tento prostor byl obehnan vysokou zdí (Croucher 2006). Je také zajímavé pozorovat odlišnosti těchto dvou částí v podobě jejich podlah. V severní části byly podlahy vždy kamenné, kdežto v jižní části se používalo vápenné omítnutí.

V jižní části byla také objevena velká kamenná leštěná deska (s plochou zhruba 2 m² a šířkou 10 centimetrů), často interpretována jako stůl či oltář. Na tomto kameni byl objeven 9000 let starý vzorek krve následně identifikován jako lidský hemoglobin. Další vzorek krve objevený na stejném oltáři byl identifikován jako zvířecí krev, pravděpodobně pratur nebo ovce (Croucher 2006). U tohoto oltáře byla dále nalezena černá pazourková čepel, 20 centimetrů dlouhá, nesoucí stopy jak zvířecí, tak lidské krve. Tato skutečnost může indikovat k myšlence reálného využití oltáře (přinejmenším výjimečně) pro rituální účely. Mohlo se tak jednat buď o samotné obětování, nebo pouze přípravu již zesnulého těla pro sekundární pohřeb (Croucher 2006).

Lebky z této budovy byly analyzovány na univerzitě v Ankaře. Byla zastoupena obě pohlaví ale i obě věkové kategorie (dospělí i juvenilní). Přičemž zhruba 83% patří do skupiny mladí dospělí. Nevyskytovaly se zde žádné pozůstatky z těl dětí mladších 2,5 let. Většina analyzovaných lebek má také zachovanou a stále připojenou spodní čelist, u některých lebek také zůstal připojený druhý obratel krční. Některé z lebek nesou známky sekání (“cut marks”), což může podkládat hypotézu o výše zmiňovaném oltáři a jeho užívání stejně tak jako předpoklad, že lebky byly od těla odděleny v blízké době po smrti a nedošlo tak k oddělení lebky vlivem dekompozice (Croucher 2006).

3.2.4. Parța, Rumunsko (Banát)

Nedaleko města Timișoara, na území rumunské části Banátu se nachází lokalita zvaná Parța (Obr. 44). Lokalita přináší pohled do neolitického osídlení lidu nesoucí Banátskou kulturu, ve které se prolínají prvky kultury Starčevo - Criș a Vinča (Frincu 2018). Mimo běžné sídelní budovy byly také na lokalitě objeveny dvě svatyně. Nálezy a repliky několika budov (jejichž součástí je také svatyně) se nacházejí v Banátském muzeu ("The Banat Museum"; Lazarovici et al 2002).

První odborné výkopy na lokalitě proběhly v roce 1931 pod odborným dozorem Joachima Miloja. Tímto výzkumem se odstartovala série systematických výzkumů, které byly zakončeny v letní sezóně 1985 výzkumem centrální části sídliště a svatyně.

Na lokalitě byly objeveny 2 svatyně (Obr. 45), které byly ve velmi špatném stavu zachování. Obě byly obdélného půdorysu, vykazovaly znaky základových žlabů pro kůlovou konstrukci stěn vyplěnou následně proutím a omítnutou hliněnou omítkou. Vnitřní prostory rozdělávaly vždy stěny stejné konstrukce - svatyně leží v částečné superpozici nad sebou (Podborský 2006). První svatyně, starší, je datována do období 5300 kalibrovaných dat před Kristem (podle Frincu 2018), souběž s kulturou Vinča B1 - B2. Svatyně byla obdélného půdorysu s rozměry 12,5 x 7 metrů, dělena pravděpodobně do 4 pokojů s orientací na Z - V. Svatyni uzavírala 50 - 60 centimetrů vysoká zeď vytvořená ze směsi hlíny, slámy a písku. Z obou kratších stran vedly vstupy do svatyně, přičemž jako hlavní byl považován vstup u východní zdi objektu. V místnosti při tomto vstupu byl nalezen hliněný podstavec oltáře, přenosné ohniště a hliněný podstavec (50 x 60 centimetrů) nesoucí dvojici býčích hliněných hlav. Dřevěné doplňky stavby - oltářní deska, střecha a jednotlivé příčky budovy zanikly pravděpodobně při požáru (Lazarovici et al 2002; Podborský 2006).

Druhá svatyně, mladší, je datována do 5200-5000 kalibrovaných dat před Kristem (podle Frincu 2018). Byla postavena na menší ploše než předešlá svatyně (11,6 x 6 metrů), ale zachovala si předešlou orientaci Z - V (Obr. 46). Hlavní vstup do budovy byl z východní strany, jeden menší vstup byl ale také při západní straně. Při východním vstupu byla vstupní místnost, která mohla zastávat funkci hlavní obřadní místnosti. Tato vstupní část byla od zadního sálu oddělena stěnou tvořenou malými dřevěnými kůly, které byly propletené proutím. V této stěně byla malá, o průměru 30 centimetrů, díra omítnutá hliněnou omítkou. Vedle vstupu při východní straně bylo velké okno. Z vnitřní strany budovy bylo toto okno chráněno dvěma sloupy, každý z nich nesl hliněnou podobiznu

býčí hlavy s rohy. Mezi rohy každé z těchto bust byla malá boule, kterou je možné interpretovat jako znázornění slunce a měsíce (Obr. 47). Uprostřed této vstupní místnosti byl hliněný oltář, pravděpodobně tvořen pozůstatky oltáře z předešlé fáze svatyně. Úroveň podlahy převyšoval zhruba o 20 - 30 centimetrů. Téměř rovnoměrně byl rozdělen stěnou oddělující vstupní místnost a zadní sál a na každou stranu stěnu přesahoval o zhruba 2,5 metru. Na tomto oltáři bylo rozmístěno několik nádob (amfora, pohár, keramické nádoby a mísy...) a přenosné ohniště. Pravděpodobně nejzajímavější nálezy se nacházely ve vstupní obřadní místnosti před samotným oltářem. Jedná se o 175 centimetrů vysokou párovou sochu znázorňující dvě hlavy (pravděpodobně býk a kráva) a jejich ramena. Předpokládá se, že hlavy mohly být "uneseny" jako kořist cizími nájezdníky, což by vysvětlovalo jejich nepřítomnost na lokalitě. Tato párová socha by mohla znázorňovat pár božstva - Bohyni Matku a Býčího Boha. Je tvořena z hlíny a stojí na velkém podstavci. Po stranách této sochy se nacházely "pánve" na odkládání přinesených obětních darů. Druhý vstup byl situován u západní stěny budovy. Vedle vstupu byl 35 centimetrů široký otvor, díky kterému se do místnosti dostávaly paprsky slunce. Vedle tohoto otvoru byl na zdi připevněn 8 centimetrů široký hliněný reliéf znázorňující Měsíc. Společně s kruhovým otvorem ve zdi by pak tvořily pár slunce a měsíce. Pod tímto hliněným měsícem byly další dva artefakty "zaseklé" ve zdi - pohár a ruční mlýnek/hmoždíř. Kombinace těchto tří symbolických zobrazení (Obr. 48) se dají interpretovat jako nositelé kultury vyznání s obětováním Měsíci a Slunci, kteří jsou považováni za symboly božstva úrody a plodnosti (Lazarovici et al 2002; Podborský 2006).

Mezi několika artefaktů nalezených v úrovni této svatyně je zajímavá amfora nacházející se na oltáři. Byla plněna jídlem či tekutinami užívanými během obřadních ceremonií. "Pánev" ve tvaru ryby (*A fish-tray*) byla také nalezena na oltáři a mohla sloužit ke smažení jídla jako jsou vejce, slanina, či ryby. Dalším zajímavým nálezem je nádoba ve tvaru lidské hlavy (*A man-faced vessel*), ve které bylo několik kostí končetin. Bohužel se nepodařilo dále určit, zda se jedná o kosti lidské či zvířecí.

3.2.5. Vésztő Mágor, Maďarsko

Lokalita Vésztő Mágor se nachází v jihovýchodní části Velké maďarské nížiny, obklopena řekou Holt-Sebes-Körös a v blízkosti města Vésztő (Obr. 49). Lokalita odhalila pozůstatky neolitického osídlení rozprostírajícího se na kopci zvaném tell. Tell je navýšení okolního terénu v důsledku hromadění odpadu.

Systematické archeologické výzkumy započaly již v roce 1968. Nicméně pravěká stratigrafie se započala zkoumat až v letech 1972 - 1976 pod vedením K. Hegedüse. Jeho nástupcem byl archeolog J. Makkay, který se v roce 1986 zasloužil o dataci lokality do neolitické kultury Szákálhát (5000 - 4600 kalibrovaných dat před Kristem; Sarris et al 2013). Ve stejném roce proběhly výkopové práce na severovýchodní straně tellu kvůli vytvoření "in situ" výstavy muzea. Stratigrafie ukazující období neolitu, eneolitu a doby bronzové byly ponechány in situ a byla přes tento úsek vystavěna kovová střecha, aby se alespoň částečně zabránilo vlivům přírodních podmínek (Parkinson et al 2017).

Budova svatyně byla vystavěna v několika fázích, z nichž se nejlépe dochovala fáze 4 (Obr. 50, Obr. 51). Budova svatyně byla obdélného půdorysu s rozměry 13 x 5,5 metru. Vstup do budovy vedl ze západního rohu a byl to pouze 1 metr úzký, dřevěný prahový vstup. Zdi budovy byly lehce omítnuté a nesly malovanou výzdobu. Podlaha byla několikrát obnovována a dosahovala tedy mocnosti až 30 centimetrů. Samotná budova svatyně (či obytného domu?) sestávala ze dvou místností. V obou místnostech byla na podlaze malá hliněná pec. V západní místnosti, velmi blízko vstupu, byla na podlaze spousta rybích šupin a v jiné části místnosti byly zase úštěpy kamenné industrie z výroby nástrojů. Především kvůli těmto indiciím přemýšlel K. Hegedüs během svého výzkumu nad možnou dvojí interpretací budovy - jako svatyně, ale také jako obytného domu. Uvnitř budovy se ale našly i jasně kultovní předměty. Po ukončení funkce této budovy byla zasypána a v jejích troskách se v následujících obdobích pohřbívalo. Svatyně měla pravděpodobně také střechu ze svazků rákosí omítnutých hlínou, protože podlahu této svatyně pokrývala vysoká vrstva zbytků takové spálené konstrukce (Makkay 2004; Podborský 2006).

Mezi běžnými nálezy byla keramika, kamenné nástroje, kostěné nástroje, doklady textilní výroby. Mezi nálezy dokládající vazby na kultovní místo naprosto všechny převyšuje nález fragmentů sošky ženy sedící na trůnu (Obr. 52), jejíž velikost mohla dosahovat až 80 centimetrů. Dalšími nálezy jsou například 18 centimetrů velké obětní misky na širokých podstavcích. Uvnitř jedné z takových misek byl nalezen částečně spálený paroh jelena. Zde lze jen těžko rozlišit, zda bylo opálení způsobeno během ceremonií a rituálů, nebo k tomu došlo až při požáru budovy. Kompletně neporušené hliněné zdobené víko, bylo nalezeno ve skupině artefaktů čítající mimo jiné i misku, ke které by toto víko mohlo patřit. Dále se našla kamenná dláta, části obsidiánové čepele a opálené pozůstatky kostí v těsné blízkosti. Tato skupina artefaktů se opakovala v blízkosti ještě jednou. Opět zde byla obětní miska a v její blízkosti pak kamenná dláta, obsidiánová čepel a spálené zvířecí kosti. Mezi další

nálezy spojené s kultem se považují například nádoby na podstavcích ve tvaru lidské nohy, kotlovité nádoby, kamenná deska, zvířecí kosti, krbový podstavec s rohy, pravděpodobné fragmenty dalších sošek...

Po vyhodnocení takového inventáře z prostředí svatyně je velmi pravděpodobné, že je opravdu místo spojeno s kultem a prováděli se zde sakrální obřady a (pravděpodobně) krvavé rituály obětování zvířat božstvu za účelem zajištění dostatečné úrody (Makkay 2004; Podborský 2006). Během života této budovy se zde pravděpodobně neodehrávaly žádné rituály spojené s pohřbíváním zemřelých v této budově. Nebyla zde nalezena žádná obětní jáma ani pohřeb spadající do období života svatyně. Pohřbívání lidí z této osady probíhalo na okrajích samotné osady. Z analýzy neolitických hrobů vychází vzorec pohřbívání s obličejem směřujícím k východu, ženy pohřbené na levém boku, muži pohřbeni na pravém boku.

3.3. Mohyly

Mohyla je uměle navržený násep hlíny nebo kamení (případně jejich kombinace) okrouhlého či oválného půdorysu. Standardně se pod tímto náspem ukrývá jeden či více kostrových či žárových hrobů. Samotné hroby mohou být prosté, skříňkové nebo komorové a nacházejí se zpravidla pod zemí, na povrchu terénu nebo v samotném náspu mohyly. Samotná mohyla má kamennou strukturu po svém obvodu (tzv. věnec) a uvnitř, kde tvoří tzv. středové jádro. Vnitřní pomocné konstrukce ze dřeva se velmi špatně dokládají. Obvod mohyly může být doplněn příkopem. Zde nelze potvrdit, zda se jedná o záměrně vytvořený příkop ke zdůraznění významu mohyly, nebo došlo k vyhloubení takového příkopu při samotném navržení mohyly. Na pohřebišti (mohylník) označovala mohyla místo hrobu, chránila jej a mohla také nést odraz důležitosti zemřelého, jeho postavení ve společnosti a odrážet tak jakousi prestiž. Dalším významem pro stavby mohyl mohly být samozřejmě rituální souvislosti (Sklenář a kol 2002, 210).

Mohyly jsou považovány především za hroby, jejich funkci pohřebišť nelze vyvracet. Pokud se ale podíváme z hlediska významu, mohly být takové mohyly také považovány za posvátné místo s kultovní funkcí. Rozhodla jsem se proto, že je také zařadím mezi takzvané svatyně, ačkoliv doklady spojitosti chápání mohyl jako svatyní nejsou přímé a nikterak průkazné. Ráda bych zde uvedla některé důvody mého zařazení mezi svatyně.

1) V úvodu práce uvádím, že podmínkou pro nazývání stavby svatyní je umělé zbudování

člověkem.

- 2) Každá svatyně má svou podobu, stavba má určitou strukturu.
- 3) Výskyt hrobů, vnitřní výbava mohylové komory.
- 4) Zasazení mohyl do kontextu krajiny, zdůraznění důležitosti místa svou podobou a velikostí.

Na našem území se mohyly začínají objevovat až během období eneolitu. V kontextu evropského neolitu je ale několik lokalit s výskyty mohyl. Několik z nich si přiblížíme v následujícím textu.

3.3.1. West Kennet Long Barrow, Velká británie

West Kennet Long Barrow (Obr. 53) je jedna z největších a nejpřístupnějších dlouhých mohyl s komorovými hroby v Anglii. Spolu s blízkými lokalitami Avebury, Stonehenge a jejich okolím je zapsán na seznamu památek světového dědictví UNESCO (Obr. 23). Nachází se nedaleko vesnice Avebury na jihu Anglie (Obr. 22).

Lokalita je známa již od 17. století, od doby působení Johna Aubreyho na tomto území. Částečný výzkum proběhl pod dohledem Johna Thurnama již v 19. století, více detailněji se na lokalitu zaměřili Stuart Piggott a Richard Atkinson v padesátých letech minulého století (Bayliss a kol 2007).

Datace vzniku mohyly na lokalitě West Kennet v Anglii je ve čtvrtém tisíciletí před Kristem (cca 3600 před Kristem). Dlouhá mohyla ve tvaru lichoběžníku je 104 metrů dlouhá, 25 metrů široká a samotný mohylový násep se zachoval do výšky 3,2 metru. Mohyla je z každé strany chráněna příkopem. U východního vchodu dovnitř mohyly je 5 kamenných komor (Obr. 54). Do jednotlivých komor je přístup umožněn ze společné 12 metrů dlouhé vstupní chodby. Jednotlivé komory se liší svými rozměry od 2 do 4 metrů napříč komorou. Maximální výška naměřená v těchto komorách je 2,5 metru (Kennedy 2016). Vnitřní prostory mohyly jsou doplněny kamennými bloky vytvářející zdi komor, ale také zdi vstupní chodby. Předpokládá se, že kolem roku 2600 před Kristem mohl být tento monument zvenku uzavřen a po tisíciletí užívání byly uzavřeny vnitřní prostory. K tomu došlo zasypáním vstupů hlínou, kamením a stavební sutí z vnitřních kamenných prostor. Úplné zapečetění se dokončilo postavením tří volně stojících kamenů přímo před vstup (Obr. 55) do vstupní chodby. Je ale pravděpodobné, že i přes uzavření vnitřních prostor, monument této mohyly dále sloužil k rituálním a kultovním potřebám.

Je zcela evidentní, že tato mohyla sloužila především jako hrobka. Uvnitř jednotlivých komor byly nalezeny kremační i kosterní ostatky 36 jedinců - žen i mužů všech věkových kategorií. Jediná věková kategorie, která se mezi ostatky neprokázala, je skupina novorozenců (0 - 3 roky). Jedna hypotéza navrhovala možnost členění jednotlivých komor v souvislosti s věkem či pohlavím. Tuto hypotézu se bohužel nepodařilo po zpracování všech ostatků potvrdit (Bayliss a kol 2007). V rámci jednotlivých hrobů můžeme také sledovat pohřební výbavu jedinců, kterou představovala především keramika, ale také korálky, kamenné nástroje a kamenná dýka (Kennedy 2016).

3.3.2. Silbury Hill, Velká Británie

Silbury Hill (Obr. 56) je největší z uměle navršených kopců v Evropě se svými rozměry 30 metrů do výšky a 160 metrů do šířky. Spolu s blízkými lokalitami Avebury, Stonehenge a jejich okolím je zapsán na seznamu památek světového dědictví UNESCO (Obr. 23). Nachází se poblíž pramene řeky Kennet, v blízkosti silnice A4 - spojnicí mezi britskými městy Caine a Marlborough (Obr. 22).

První výzkum spojený s prozkoumáním mohyly proběhl již v roce 1776 - 1777, kdy vévoda z Northumberland a Colonel Drax společně vytvořili první šachtu vedoucí do středu kopce. Od této doby proběhlo několik dalších výzkumů se snahou nalézt hrob(y) uvnitř mohyly. Doposud bylo ale bohužel toto snažení stále neúspěšné (AAHRG 2001). V roce 2007 proběhl velký projekt konzervace Silbury Hill pod záštitou English Heritage a spojených univerzit. Došlo ke znovuotevření předešlých výzkumů - resp. šachet z předešlých výzkumů a bylo umožněno řádně zdokumentovat vnitřní část mohyly. Počátky výstavby a užívání se odhadují přibližně na roky 2470 - 2350 před Kristem.

I přes velké výzkumy probíhající na lokalitě a velkou snahu odborníků, funkce a účel výstavby tohoto kopce zůstává stále jakousi záhadou a podnětem k obsáhlým diskuzím.

3.3.3. Gavrinis, Francie - Bretaň

Mohyla se nachází na neobydleném ostrově Gavrinis v Morbihanském zálivu v Bretani, Francii (Obr. 57). Pod mohylou se nachází komorové kamenné hroby s bohatou "rockart" výzdobou. Právě

díky tomuto umění a výzdobě se řadí mezi monumenty evropského neolitu. V blízkosti monumentu se nachází několik archeologických lokalit - Carnac, mohyla Saint - Michel, Locmariaquer

Mezi první oficiální archeologický zájem na lokalitě Gavrinis (Obr. 58) v Bretani se řadí objevení lokality P. Mériméem v první polovině 19. století následovaný několika sezónami terénních výzkumů pod vedením G. Cosmadeuc v druhé polovině 19. století. V osmdesátých letech minulého století byl Gavrinis vědeckým zájmem Ch. T. Le Rouxe. V současnosti se lokalitou Gavrinis zabývá vědecký tým pod vedením Serge Cassena, který se snaží lokalitu dokumentovat pomocí moderních technologických postupů (jako fotogrammetrie, 3D skenování a vytváření modelů...) (Cassen et al 2014).

Užívání a samotný vznik monumentu se datují do 4. tisíciletí před Kristem. Výstavba by mohla být datována do 3500 před Kristem a předpokládá se doba užívání cca 500 let. Většina kamenů použitých při výstavbě mohly na ostrově Gavrinis je žula.

Kruhová mohyla má v průměru 50 metrů a do výšky převyšuje okolní povrch o maximálně 7 metrů (Laporte - Le Roux 2005). Je navržena kamením o celkovém objemu 5000 m³, což by s ohledem na dnešní velikost ostrova mohlo pokrýt cca 3 - 4x jeho celkovou rozlohu. Zároveň se ale předpokládá, že během čtvrtého tisíciletí před Kristem byl ostrov součástí pevninské Francie (Grimaud 2015). Kamenný násep je podepřen několika kamennými zdmi tvořícími vnitřní stěny hrobky. Takové kamenné zdi jsou příkladem “neolitické suché stavební architektury”, kdy jsou kameny na sebe kladeny takzvaně “na sucho”. Fasáda mohyly je tvořena kamennými obklady po celé délce, které svým stylem výzdoby korespondují s vnitřními prostory hrobky.

Vstup do mohyly, resp. do prostor hrobky, se nachází na východní straně. Při vstupu se dostáváme do 13 metrů dlouhé chodby (Obr. 59), která je upravena dlouhými, čtvercovými, perfektně zdobenými, kamennými dlaždicemi. Z této chodby se lze dostat do jednotlivých čtyřúhelníkových místností (o velikosti průměrně 8 m²), které jsou také tvořeny zdobenými kamennými dlaždicemi (Laporte - Le Roux 2005). Téměř každý kámen použitý na postavení této svatyně je pečlivě a bohatě zdoben. Chodba končí jednou, téměř čtvercovou místností (2,6 x 2,5 metru). Všechny obkladové kameny (tzv. ortostaty) jsou zapuštěné do 40 centimetrů hlubokého příkopu a jsou opět všechny pečlivě a bohatě zdobené rytými vzory (Obr. 60). Zajímavé je, že jsou ale zdobené i na skrytých stranách, což by mohlo indikovat znovuužívání materiálu. Mimo tyto obkladové kameny

tvoří místnost taky velká kamenná krycí deska, která byla pravděpodobně dopravena na výstavbu mohyly Gavrinis z nedaleké megalitické lokality Locmariaquer vzdáleném asi 4 kilometry. Během pravděpodobně další fáze výstavby byly později (3400 - 2900 před Kristem) před vnější kamennou fasádu postaveny dřevěné konstrukce. Tyto konstrukce byly ale později zničeny požárem. Tímto požárem došlo ke kolizi a uzavření vstupu do hrobky (Laporte- Le Roux 2005).

4. DISKUZE

V následující diskuzi bych ráda poukázala a diskutovala na vybrané otázky úzce spojené s mou prací.

Ve své práci se zabývám tématem neolitických svatyní na území Evropy a Blízkého východu, z Blízkého východu z největší části územím Anatólie (přehled zkoumaných lokalit viz Obr. 61). Jako svatyni jsem v úvodu práce definovala jako takové místo, které je spojeno s kultem, vírou a určitými rituály. Důležitou vlastností pro kategorizaci místa jako svatyně je umělé vytvoření člověkem, neboť pravděpodobně od počátků lidského života pro každého existovalo určité místo spojené s duchovním životem ať už jedince, či celé komunity. Jako taková přírodní místa kultu mohou být jednotlivé stromy, kameny, vodní toky, kopce a hory, ohniště a podobně. Zvláštní a velmi užívanou skupinou jsou potom jeskyně. Je doloženo užívání jeskyní pro pohřební a rituální praktiky v podstatě již od paleolitu. Z období paleolitu stojí za zmínku jeskyně Krapina, která je spojována s pravěkou antropofagií, neboť i při takovém aktu bychom mohli předpokládat určité spojení s kultem a téměř jistě pak také s rituály. Z našeho prostředí bych také jako příklad ráda uvedla moravskou jeskyni Býčí Skála a její ohromné obětiště.

Co je pro mou práci důležité, je uvědomit si, v jaké rovině se pohybujeme. Svatyně jako takové (viz kapitoly výše) bychom více jednoduše mohli rozdělit na 2 typy. První typ zahrnuje svatyně takové, které jsou v krajině osamocené. Nejsou v žádné blízké vazbě na sídliště ani osady, nejsou součástí vesnic (příklady z kapitoly Kruhové svatyně - rondely, stavby typu henge ve Velké Británii). Druhý typ jsou svatyně "domácí" (lze také použít označení jako svatyně lokální, sídlištní...). Jako takové "domácí" svatyně lze označit ty svatyně, které jsou v těsné blízkosti sídelní struktury, nejlépe její součástí (viz příklady lokalit z kapitoly Domácí svatyně). Zároveň ale s tímto rozdělením musíme respektovat druhou rovinu, která zahrnuje otázku pohřbívání. Tato práce není primárně stavěna na otázce pohřbívání jedinců v neolitu, ale i tak jej musíme zohlednit. Pokud stále mluvíme o svatyních a nikoliv o specializovaných pohřebištích, i zde platí značná variabilita. Jsou svatyně, které obsahovaly nálezy lidských ostatků ve větší míře a je proto na místě uvažovat, že sloužily jako svatyně s vykonáním určitých rituálů, ale zároveň také jako pohřebiště (např. Çayönü Tepesi a lebky a ostatky více než 400 lidí pohřbených pod podlahou svatyně; lokalita Catalhöyük, kde každá domácnost pravděpodobně obsahovala svou malou svatyni a pohřbívalo se pod podlahu hlavní místnosti; lokalita Jericho v Palestině, která nese pravděpodobně obdobný kult lebek jako výše

zmíněná lokalita Çayönü Tepesi, kde se také pohřbívalo pod podlahou domů a v neposlední řadě celkově otázka mohyl). Naproti takovému pohřbívání uvnitř svatyně stojí svatyně, které nenesou téměř žádné známky pohřbívání. Evropské rondely, jejichž funkce je stále otázkou mnoha diskuzí, jsou běžným příkladem, stejně jako stavby typu henge. Lidské ostatky nejsou zcela běžným nálezem na takových lokalitách, avšak stále se tam mohou vyskytovat v omezeném množství.

Jednou z otázek, které jsem si při zahájení studia literatury tématu neolitických svatyní pokládala, byla: “Je možné, že by bylo Göbekli Tepe jakousi předlohou pro stavbu dalších kruhových svatyní? Je možné pozorovat cestu šíření trendu kruhových svatyní takového typu?” Pojdme si společně projít argumenty, které by mohly podporovat tuto teorii, tyto otázky. Záměrně z této malé analýzy vynechávám Maltské chrámy. Ty jsou svou stavbou odlišné.

- 1) **Datace.** Za předpokladu, že ostatní lokality vychází ze vzoru Göbekli Tepe, je nutné, aby žádná ze zkoumaných lokalit nebyla starší datace, než samotné Göbekli Tepe. V našem případě to tak vychází (Tab. 4). Göbekli Tepe se datuje zpátky do druhé poloviny devátého tisíciletí před Kristem. Další lokalita s velmi podobnou stavbou datující se do stejného tisíciletí jako Göbekli Tepe je Nevali Çori v Turecku. Původně byla interpretace Nevali Çori jako nejstarší kruhové stavby tohoto typu, ale prokázalo se, že Göbekli Tepe je přeci jen starší.
- 2) **Cesta šíření.** Ve své práci pracuji s předpokladem, že neolitické kultury se do Evropy dostávají z území Blízkého východu skrze Balkán do střední Evropy, poté do Evropy západní a naposledy je Evropa severní. Dle předešlé tabulky (4) a znázorněné datace mohu tvrdit, že i tento aspekt je potvrzen.
- 3) **Vzhled stavby.** Základem je kruhový až oválný tvar půdorysu. Doprovodné prvky jako případná fortifikace, příkopy, valy, vstupy apod., jsou již velmi variabilní a lokálně se liší.
- 4) **Materiál stavby.** V tomto aspektu se budeme již lokálně lišit. Ačkoliv mohu potvrdit asociace mezi Tureckými (Göbekli Tepe, Nevali Çori) a Britskými (Avebury, Stonehenge) lokalitami, které ve všech 4 případech využily pro stavbu monumentu kámen (samozřejmě z typů kamenů lišících se dle místních zdrojů), zatímco střeoevropské rondely kámen ke své stavbě téměř nevyužívají. Na vytvoření příkopových a valových systémů se využívala především hlína (ačkoliv kamenné násypy mohly být také využity). Nadzemní část rondelů byla vytvořena především ze dřeva, kameny mohly být pouze doprovodný materiál.
- 5) **Výzdoba.** Dalším přeneseným znakem pocházejícím z tureckého Göbekli Tepe by mohla být výzdoba samotných kamenů. Zde se samozřejmě rondely budou opět lišit. Ačkoliv je možné

zpozorovat na některých částech Britských lokalit náznaky výzdoby, rozhodně ale ne v takové míře, jako jsou kameny zdobené na lokalitě Göbekli Tepe.

- 6) Funkce stavby. Jakákoliv jasně daná interpretace funkce těchto staveb v podstatě není. Díky nálezům, zasazení do krajiny, velikosti a dalším aspektům jsou všechny ze zmiňovaných staveb klasifikovány jako sakrální architektura. Jako další možná funkce, která spojuje skupinu těchto svatyní dohromady je možný solární význam. Na jeho bližší popis se zaměříme později.

Další otázku spojenou s kruhovými svatyněmi představuje zastřešení takových monumentů. Na žádném z monumentů nebyla přímo dochována střecha ani žádná konstrukce nasvědčující o přítomnosti zastřešení. Na lokalitě Göbekli Tepe se uprostřed každé kruhové struktury vyskytují vždy další 2 pilíře volně stojící uprostřed (Obr. 3, Obr. 4). To až nápadně evokuje právě pomyslné podpěry nesoucí konstrukci střechy. V případě, že by tam nějaké zastřešení bylo, otázkou zůstává materiál. Domnívám se, že střecha v podobě kamenné desky (či více?) na lokalitě nebyla. Jednotlivé fáze staveb byly vždy “pohřbeny” a na nich vystavěny fáze nové. V případě, že by byla střecha v podobě kamenné desky, měla by být “pohřbená” stejně tak. Samozřejmě se zde nabízí ale možnost, že tyto střešní desky byly použity na výstavbu fáze další. Další možností by bylo zastřešení dřevěné, či kombinace dřeva a slámy (případně i v kombinaci s hlínou), využití dalších přírodních zdrojů. Výskyt takových materiálů by bylo možné potvrdit ze vzorků hlíny například pomocí pylové analýzy, či radiokarbonovou analýzou. Doposud nebyl výskyt těchto přírodních zdrojů na lokalitě potvrzen a zastřešení stále zůstává otázkou dalších výzkumů. Stejně úvahy jsou stále aktuální i ve spojitosti s Maltskými chrámy a dalšími monumenty.

Zajímavou interpretací je také samotný materiál výstavby svatyní. Na lokalitách s výskytem domácích svatyní na území Blízkého východu a Balkánu můžeme pozorovat svatyně primárně postavené z cihel, které jsou vyrobené z nepálené hlíny (např. Çatalhöyük, Hacilar, Par'á). Naopak na výstavbu kruhových svatyní se primárně využívalo monolitických kamenů s případným doplněním o dřevěné prvky. Myslím si, že důvody pro tyto odlišnosti jsou velmi jednoduché. Domácí svatyně, ať už je součástí jednotlivých domů nebo samostatná budova uvnitř osady, byla vystavěna z takového materiálu, který se využíval k vystavění ostatní sídelní struktury. Naopak svatyně kruhové, které ve své práci předpokládám, že byly mimo sídelní strukturu, využívaly pro svůj vznik především přírodních zdrojů z blízkého okolí.

Otázkou, která je pro mě stále nepochopitelná, představuje původ a samotná výstavba takových monumentů. Jednotlivé stavební komponenty pro výstavbu takových monumentů představují monolitické kameny mnohdy enormních rozměrů. Opět začneme lokalitou Göbekli Tepe. Zde jednotlivé kameny dosahují mnohdy výšky až sedm metrů a hmotnosti až 50 tun. Vápencový lom, ze kterého byly kameny na lokalitu dopravovány byl sice pouhých 100 metrů vzdálen od vrcholu kopce, ale stále není jasné, jak přesně byly tyto obrovské vápencové kameny na vrchol kopce dopraveny. Vznikají různé hypotetické teorie o výstavbě monumentů takových rozměrů. Některé přicházejí s naprosto logickým a pochopitelným plánem zvažující technické a materiální možnosti neolitiků. Některé verze jsou ale plně tajemna a podivna. Jedna taková verze hypotetické myšlenky pochází již z příběhů středověku a vyvstává při diskusi o výstavbě Maltských chrámů. V tomto příběhu se spekulovalo, že originálně tyto chrámy vystavěli obři, jejichž rasa již dávno vyhynula. Pojmenování jednoho z chrámů Ggantija, což v maltštině znamená věž obrů, bylo možná právě doprovázeno touto historkou. Navršení mohylového náspu z kamení na lokalitě Gavrinis v Bretani vyžadovalo také značné schopnosti a především sílu. Ačkoliv zde se jedná o relativně “menší” žulové kameny, jejichž transport asi nebyl tak komplikovaný, ale i zde se nachází několik “obřů”, především u vstupu. Stejně otázky vyvstávají i u britských lokalit jako je Avebury, Stonehenge, ale i například West Kennet Avenue.

Téměř u každé z lokalit uvedených v předešlých kapitolách vyvstává otázka na možnosti astronomického využívání budov, začlenění archoastronomie a uctívání kultu slunce a měsíce. Především, pokud je budova vystavena s určitým respektem k přírodním jevům (např. východ/západ slunce), nebo je orientována s respektem na světové strany, předpokládá se možnost využití astronomických vlastností. Některé ze staveb měly dokonce speciální, většinou kruhový otvor ve zdi (např. jako na lokalitě Part'a v Rumunsku), díky kterému se dostaly sluneční paprsky dovnitř komplexu. Pokud toho bylo využito ve správný čas, mohly být paprsky slunce součástí některých rituálů. Krásným příkladem využití slunce je na komplexu Mnajdra, který je součástí svatyní na Maltě. Jak se Země pohybuje, během roku se střídá jarní a podzimní rovnodennost a letní a zimní slunovrat. V jednotlivé části pak dopadá stín slunce na stejné budově pod různými úhly. Na komplexu Mnajdra výzkum potvrdil pravděpodobnou spojitost mezi vykonávanými rituály ve svatyni a způsobem slunečního svitu v daná období roku. Pokud nastává jarní a podzimní rovnodennost, prochází paprsky vycházejícího slunce přímo hlavním vstupem skrze budovu. Během zimního a letního slunovratu pak paprsky osvětlují okraje zdobených megalitických vápenců v první a třetí apsidě komplexu. Takové “teorie” na využívání slunečních paprsků a víru v božstva

slunce a měsíce jsou v podstatě možné interpretovat na většinu lokalit mé práce. U střeoevropských rondelů se dokonce předpokládá, že mohly sloužit jako takové velké sluneční kalendáře. Ačkoliv se prokáže potenciál budov a jejich výstavby, otevřenou otázkou stále zůstává, zda si byli stavitelé těchto monumentů vědomi takových vlastností slunečních paprsků a zda byly tyto budovy opravdu vystavěny po dlouhém hledání toho správného místa. Nebo to byla jen náhoda?

Před začátkem další diskuze na téma kultu býka a kultu Matky je důležité si uvědomit, že se pohybujeme v období neolitu. V období, kdy lidé uctívají víru v sílu přírody, v sílu magických neživých předmětů a sílu šamanů. Všechny následující interpretace jsou ale založeny na nálezech, které byly v podobě fragmentů a některé části jsou stále chybějící. Všechny interpretace jsou tedy pouhými odhady.

Ve své práci spojuji výskyt svatyní a artefaktů s výskytem náboženských kultů. Především jde o kult býka (chápání býka jako mužského elementu a mužské síly) a kult Bohyně Matky či Matky Země (kult ženy zajišťující plodnost a úrodu). Mezi další zmiňované kultury patří kult slunce (uctívání slunce a božstev, která slunce ztělesňuje; také uctívání dalších astronomických těles, například měsíc), kult předků (uctívání zemřelých předků) a s ním spojen i kult smrti. Neolitický lid si přízeň těchto božstev snažil získávat díky různým rituálům, ceremoniím a obětními dary.

Širší území střední Evropy je na nálezy domácích svatyní velmi chudé. Příkladám tedy ve své práci pouze příklady z území Turecka, Rumunska a Maďarska. Mimo jiné bychom také mohli uvádět příklady lokalit jako jsou Ain Ghazal (Jordánsko), Çukuriçi Höyük (Turecko), Jericho (Palestina), Ovčarovo a Karanovo (Bulharsko), Sesklo (Řecko), pravděpodobně také lokalitu Khirokitia (Kypr). Ne všechny tyto lokality nesou přímé doklady svatyní, ale jen jisté kultovní předměty. I přes to si zaslouží alespoň zmínku. V takových domácích svatyních (především dle příkladů lokalit Çatal Hüyük a Parța) vládl kult Boha Býků a Bohyně Matky. Kult býků je zcela zřejmý z výzdoby jednotlivých pokojů. Téměř všude jsou hliněné busty hlav býků s rohy, výzdoba stěn kresbami býků, či využití samotných býčích rohů v rozložení místnosti (Obr. 32, Obr. 33). Býk evokuje představu síly a mužského elementu. Od počátků neolitu tak byl chápán jako znázornění muže a jeho síly naproti kterému stála žena, Bohyně Matka či Matka Země. Krásný příklad tohoto spojení jsme mohli pozorovat na lokalitě Parța v Rumunsku ve druhé svatyni. Při západním vstupu stála uprostřed místnosti 175 centimetrů vysoká hliněná párová socha. Socha měla nést hlavy a ramena 2

postav, předpokládá se že muže a ženy. Muž byl znázorněn hlavou býka, žena by měla být znázorněna hlavou krávy. Naproti tomuto chápání býka jako mužské síly přicházejí teorie o chápání býka pouze ve spojitosti s kultem plodnosti. Tvar hlavy býka s rohy by mohl evokovat tvar ženských reprodukčních orgánů (Podborský 2006).

Kult Bohyně Matky se předpokládá především díky hliněným soškám nalezeným na téměř všech výše zmíněných lokalitách (především Çatal Hüyük, Hacilar, Těšetice - Kyjovice, Vésztó Mágor). Sošky nejvíce znázorňují ženské torzo těla a dle jeho vzhledu je možné jej interpretovat a zařadit do věkových skupin. Mladé ženy jsou znázorňovány s hubeným torzem těla, s vlasy sepnutými do culíku a oblečeny jsou do “spodního prádla připomínající bikiny”. Ženy starší jsou zobrazovány nahé, s korpulentním torzem těla a vlasy sepnutými vzadu. Ženy jsou znázorňovány v podstatě v každé poloze - sedící, stojící, ležící, sedící na trůně. Lze zde pozorovat snahu o zachycení žen během každodenního života. Dokonce lze jednu figurku z lokality Çatal Hüyük interpretovat jako ženu rodící. Figurky jsou velmi variabilní a mezi sebou se odlišují ve všech aspektech. Nejpoužívanější materiál na výrobu těchto figurek byla pálená hlína nebo kámen. Velikostí se velmi liší, některé jsou pouze pár centimetrů veliké, některé (např. 80 centimetrů vysoká socha sedící ženy na trůnu z lokality Vésztó Mágor) mohly dosahovat až téměř jednoho metru. Některé sošky mohly mít znázorněné také oblečení, či úpravu vlasů. Pro většinu z nich ale stále existuje několik charakteristických znaků, které jsou společné pro všechny:

- 1) Chybějící ústa. Téměř většina figurek nemá znázorněná ústa na obličeji ženy.
- 2) Chybějící chodidla. Znázorněné ženy mají naznačené nohy, ale většinou z nich nohy končí do tvaru jakési boty. Samotné chodidlo je znázorněno opravdu jen velmi výjimečně.
- 3) Chybějící prsty. Ani ruce nebylo nutné zvýraznit vymodelováním jednotlivých prstů.

Dohromady tedy pro výrobu takových kultovních figurek platí, že výrobce se nesnažil znázornit velké detaily, ale ženu v jejím každodenním životě.

Ale nejen díky těmto figurkám lze rozpoznat kult Bohyně Matky. Často se opakující je také vyobrazení bohyně se zdviženými nohama a rukama (především na lokalitě Çatal Hüyük). Interpretace takového vyobrazení bývá jako znázornění ženy při porodu.

Úzce spojené s tématem mé práce jsou také nálezy z dalších lokalit. A to především nálezy modelů neolitických svatyní. Takových hliněných modelů bylo zatím objeveno jen několik desítek, mají i tak ale obrovskou výpovědní hodnotu. Jednak se může jednat o zmenšené verze jednotlivých svatyní či případně o modely “cizích” svatyní. Svým vzhledem se takové modely velmi různí, stejně

tak jako samotné svatyně. Některé jsou oválného tvaru, některé tvaru čtvercového nebo obdélného. Modely svatyní mohou mít střechu, nebo byly nalezeny bez zjevného zastřešení. Mohou mít stěny bohatě zdobené rytými ornamenty, ale také mohou mít stěny holé. Některé mají vnitřní prostory vybavené po vzoru reálně fungující svatyně, některé jsou uvnitř prázdné. Provedení těchto modelů svatyní se opravdu velmi od sebe liší, jedno mají ale společné - doposud všechny nalezené jsou vyrobené z pálené hlíny. Mezi nejznámější nálezy patří lokalita Porodin (Srbsko), Pianu de Jos (Rumunsko), Sabatinovka (Ukrajina), Thessálie (Řecko), Vinča (Srbsko) a další (Gimbutas 1980).

Jako příklady posvátných mohyl jsem ve své práci zvolila francouzský Gavrinis a Sillbury Hill a West Kennet Long Barrow z Anglie. Mohylové hroby se nacházejí po celém území Evropy. Monumenty takových rozměrů srovnatelné s Gavrinis a ostatními lokalitami z kapitoly Mohyly lze dále pozorovat ve francouzském Carnacu, v Bretani. Zde se nachází mohyla sv. Michaela (Saint Michel Tumulus) ale také kamenné megalitické řady. Jedná se o několik řad čítajících okolo 4000 kamenů v délce asi 8 kilometrů. Zde by se dala vidět také jakási spojitost s výše uváděnou lokalitou West Kennet Avenue ve Velké Británii. A určitá spojitost ve významu těchto kamenných řad tam být může. West Kennet Avenue je cesta ohraničená jednotlivě stojícími kameny. Může se zdát, že řady v Carnacu jsou také ohraničené cesty, jen přesně nevíme, kam vedou. Je možné, že cesty vedly až k poloze lokality Quadrilatère du Manio (obdélník tvoření kameny), který je v těsné blízkosti mohyly. Další takový mohylový monument stojí v Irsku, na lokalitě Newgrange; ve Walesu na lokalitě Bryn Celli Ddu nebo na území Skotska na lokalitě Maeshowe.

Význam funkce mohyl je téměř jasný. Většina uvnitř obsahuje komorové hroby a stala se tak místem pohřbívání. Na některých lokalitách (West Kennet Long Barrow např.) můžeme pozorovat i samotné hrobové výbavy. Oproti takovým mohylovým hrobům jsou ale mohyly (např. Maeshowe), kterým lidské ostatky téměř chybí. Předpokládá se proto, že takové mohyly sloužily více kultovním rituálům a ceremoniím, než jako místo samotného pohřbívání. K takovým aktům pak mohla opět velmi dobře sloužit astronomická poloha jednotlivých mohyl. Například mohyla v Newgrange byla vystavěna tak, že při zimním slunovratu zalijí paprsky vycházejícího slunce světlem celou místnost uvnitř mohyly. Možnému využití takových míst jako svatyně pro rituální účely také napomáhá určitý respekt orientace vstupů do mohyl ke světovým stranám. Nejčastěji tedy na východ či západ slunce.

V neposlední řadě bych se chtěla věnovat dnešním stavům a využití lokalit. Většina z mnou uváděných lokalit je dnes již zapsána na seznamu kulturního dědictví UNESCO, díky čemuž se jim dostává patřičné “péče”. Jsou pod neustálým dohledem odborníků, dochází k jejich konzervaci patřičnými způsoby. V posledních letech se také tyto monumenty začaly zastřešovat, respektive postavil se velký ochranný přístřešek nad celým, či jen částí monumentu, aby došlo k jeho alespoň částečné ochraně před sluncem a počasím. Neboť je známé, že největším nepřítelem historických staveb jsou vždy přírodní podmínky (vlhkost vzduchu, střídání ročního období, období dešťů či naopak období velkého horka a sucha...). Všechny tyto podmínky mají velký (povětšinou negativní) vliv na stav zachování památek. Všechny z výše uvedených lokalit jsou přístupné veřejnosti za vstupní poplatek. Takový poplatek je pro jednoho dospělého člověka v současné době (rok 2020) například na lokalitě Göbekli Tepe 48 Tureckých Lir (cca 138,- Kč), do jednotlivě přístupných svatyní na Maltě 6 € (158,- Kč) za každou svatyni zvlášť. Výlet na mohylovou hrobku na ostrově Gavrinis stojí 18 € (470,- Kč), přičemž je v ceně započítána i cesta lodí na ostrov a zpět. Nejdražší vstupné je potom na lokalitě Stonehenge 21 £ (cca 610,- Kč) v Anglii. Například na lokalitách Avebury, West Kennet Avenue, West Kennet Long Barrow, Avebury Sanctuary (Svatyně), Çatal Hüyük se vstupné neplatí a lokality jsou volně přístupné. Zajímavé je také využití lokality Stonehenge ke každoročnímu festivalu Stonehenge Solstice Festival. Festival je tvořen pro 20 000 lidí, kteří společně stráví víkend v okolí lokality a společně oslavují brzký příchod letního slunovratu. Letošní ročník byl kvůli situaci Covid 19 zrušen.

Poslední krátkou zmínku zasluhuje vztah těchto kultovních míst a dnešního digitálního věku. Všechny informace dnes nalezneme o místech online, existuje nespočet fotografií a videí, dokumentů. Většina z míst jsou součástí projektů, ve kterých vznikají virtuální prohlídky. Na další úroveň v digitalizaci se vydává lokalita Avebury. Na 12. mezinárodní konferenci v Číně byl představen návrh projektu na vytvoření digitální hry Avebury Portal (Shakouri 2018). Hra je vytvořena pro věkovou skupinu 16 - 24 let, hraje se na mobilních telefonech (“smartphones”) a pointa hry je v podstatě honba za pokladem. S využitím GPS a kompasu v zařízení telefonu je zjištěna přesná poloha uživatele a ten je tak zasazen do herního prostředí. Díky této hře je uživatel “nucen” obejít celou lokalitu a zajímat se o jednotlivé zastávky (Points of interest), u kterých hráč musí splnit jednotlivé úkoly. Aplikace byla vytvořena po vydání ročních statistik návštěvnosti místa Avebury, kdy již dlouhodobě klesají návštěvnosti mladých lidí ve věkové skupině 16 - 24 let. S vytvořením takové aplikace si vývojáři slibují zvýšení návštěvnosti a zájmu široké veřejnosti (nejen uvedené věkové kategorie).

5. ZÁVĚR

Jak jsem již uvedla na úvod práce, poznání víry, náboženství a rituálů uvnitř pravěkých komunit je z hlediska archeologie velmi obtížné. Je totiž velmi obtížné interpretovat různé symboly a lidské představy na základě našich domněnek. Jako zdroj takového poznání jsem si ve své práci vybrala svatyně, tedy místa uměle vytvořená člověkem, která jsou díky své velikosti, výzdobě, artefaktům nalezeným uvnitř a nebo díky jejich zasazení do krajiny považována za místa spojená s kultem. Ačkoliv se většina archeologů “bojí” taková místa s jistotou interpretovat, svatyně máme. Některá označení svatyní jsou sporná, některá ale jsou téměř jasná již na první pohled.

Společně s obecným tématem svatyní se v úvodu práce také zabývám vírou v neolitu. Na svých lokalitách předpokládám uctívání především 2 kultů - kultu býka a kultu Bohyně Matky. Více než samozřejmé je také uctívání kultu předků, kultu smrti a kultu slunce. Pravděpodobná je také víra v kult plodnosti a úrody. Jeho význam by ale mohl být spojován již s uctíváním kultu Bohyně Matky.

Práce je členěna do dvou základních částí. Do první části teoreticko - popisné a do druhé části, která zahrnuje závěrečnou diskuzi.

V první teoretické části jsem pracovala se světovou literaturou a popisným stylem jsem se snažila představit jednotlivé lokality s výskytem svatyní. Celý obsah této teoretické části jsem rozdělila na 3 kapitoly, které jsem vytvořila na základě mnou vytvořené klasifikace svatyní. První kapitolu reprezentují Kruhové svatyně. To představují svatyně takové, které mají kruhový, oválný nebo elipsoidní tvar půdorysu, nebo takové svým tvarem velmi podobné - např. Maltské chrámy. Dále jsou charakterizovány jako svatyně, které stojí mimo sídelní areály a jedná se o osamocenou megalitickou stavbu. K tomuto typu svatyní jsem uvedla následující příklady: Göbekli Tepe (Turecko), Maltské chrámy (Malta), Rondely (širší okruh střední Evropy) a Avebury (Velká Británie). Druhou kapitolu reprezentují svatyně domácí. Jako takové nazývám svatyně, které se vyskytují přímo v areálu neolitických sídlišť, nebo jsou přímo součástí jednotlivých domů, domácností. Svatyně takové kategorie jsou jiného, než kruhového půdorysu. Jako příklady pro tuto kategorii jsem vybrala tyto lokality: Çatal Hüyük (Turecko), Hacilar (Turecko), Çayönü Tepesi (Turecko), Parța (Rumunsko) a Vésztő Mágor (Maďarsko). Zcela záměrně jsem zde vybrala příklady pouze z území Anatólie a Balkánu, protože výskyt takových svatyní na území střední a západní Evropy téměř není. Poslední kapitolou této teoretické části byla kapitola Mohyly. Ačkoliv

mají mnohdy mohyly funkce čistě pohřební, v určitých případech mohou být mohyly považovány za místo spojené s kultem a rituály. Ačkoliv jsou doklady chápání mohyl jako svatyní mnohdy neprůkazné a nepřímé. Ve své práci také uvádím důvody, které mě vedly k přidání mohyl mezi typy svatyní.

V závěrečné diskuzi jsem se snažila zhodnotit výpovědní vlastnosti svatyní, které jsem v práci uvedla jako příklady. Hodnotila jsem kritéria, jako je vznik stavby, užívání stavby a podoba stavby. Do diskuze jsem také přidala hodnocení nalezených artefaktů na lokalitách - především hliněných figurek žen a modelů svatyní. V rámci diskuze na všechna tato kritéria jsem také uvedla další příklady lokalit, které by bylo možné v práci použít. V posledních odstavcích jsem se zaměřila na dnešní podobu svatyní, péči o tyto památky a jak mohou být využívány v dnešním digitálním světě.

Jako cíl mé práce bylo vytvoření kategorizace neolitických svatyní, zhodnocení jejich výpovědních vlastností a sledování jejich diferenciací mezi určitými časovými úseky na určitém území. Myslím si, že tento cíl byl splněn. Také si myslím, že by bylo velmi zajímavé tuto práci dále rozšířit. Bylo by zajímavé vytvořit zmapování všech lokalit nesoucí známky kultu a sakrální architektury (lokalit s výskytem svatyní), vytvoření jejich seznamu, zhodnocení výpovědních schopností. Také by bylo zajímavé sledovat jejich diferenciaci v průběhu času a sledovat regionální odlišnosti, ať už v samotné stavbě a její variabilitě, ve výzdobě či v samotném chápání tohoto místa minulou populací. Tímto už bych ale stanovený rámec diplomové práce přesáhla a na mou práci by tímto způsobem bylo možné navázat v případném rámci dalšího navazujícího studia.

6. RESUMÉ

Being able to recognize a prehistoric religion, rituals and beliefs is mostly pretty complicated. Interpretations of possible evidences of prehistoric religion are mostly based on our assumptions. In my thesis I chose one of such evidence “Shrines”. I described shrines as a place, built by human beings and mainly connected to prehistoric cults, such as the cult of Mother Goddess, Bulls God cult, Cult of the sun or Cult of Ancestors. Such places are interpreted mainly as shrines because of its appearance, size, decorations, and artifacts from the interior of the building and also for its set up in the landscape. On the one hand, some shrines are hard to be interpreted. While, on the other hand; some are crystal clear at first sight.

This paper is divided in to two main parts; theoretical and discussion. Then, comes appendix to shed light on the subject using pictures, maps and tables.

The theoretical part of my study is based on worldwide literature. By means of such variety of literature sources, I was able to make some logical categorization of shrine types and describe all of them as much as possible. This part is divided into three chapters; based on the characteristics of each type of shrines. First one is called “Circle shrines,” which is talking about those shrines that have a circle floor plan which are supposed to have no direct connection to the settlement, and should not be a part of the Neolithic village.

As an example of the circle shrines I already described, the sites of Göbekli Tepe (Turkey), Shrines of Malta (Malta and Gozo islands), Circular enclosures of Central Europe and Avebury (Great Britain). The second chapter focuses on the “Domestic shrines”. This type of shrines is completely different than the previous one. While Circle shrines are circular, Domestic shrines are totally squared and have a main connection to the Neolithic settlement, hence it is a part of Neolithic village - either it is a part of each house that forming the whole village or it is a building standing alone in the territory of the village. Now, let us go through some Domestic shrines examples, such as Çatal Hüyük (Turkey), Hacilar (Turkey), Çayönü Tepesi (Turkey), Parța (Romania) and Vésztó Mágor in Bulgaria. I intentionally chose the area of Anatolia and Balkans due to the lack of such shrines in Central and West Europe. The last chapter represents another kind of shrines which is “Burial mounds”. Mostly connected to burial practices, but in some point, it might be also called after shrines. That’s why; I am not only talking about burial mounds as shrines, but also the reason beneath choosing them as my last shrine’s category. The second part is Discussion. It is aiming to

evaluate and discuss all the possible aspects that are connected to those shrines mentioned below. In this part, I am evaluating the value of the possible interpretation connected to subjects such as the age of shrines, building patterns (is it possible that Göbekli Tepe in Turkey is an ideal building pattern for other shrines in Europe?) and the materials which are each shrines made of or even some local differences.

In this chapter, I am also discussing if there is a possibility if these shrines used to be roofed and used for astronomical rituals purposes. This leads us to another question which is what are the materials used to build such monuments? In this following part of this chapter I am representing more sites regardless the ones already mentioned. Artifacts which were found on the sites are also to be discussed; especially some clay shrines models and clay figurines that are representing the cult of the Mother Goddess which is one of the main beliefs in the Neolithic society. Moreover; few words were given to today's conditions of each site and its care. And then, ending up, with a discussion that concerns the role of these monuments in today's digital era and what such era is offering.

7. SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY

Avebury Archaeological & Historical Research Group (AAHRG), 2001: Archaeological Research Agenda for the Avebury World Heritage Site. Trust for Wessex Archaeology Ltd., Salisbury.

Bartels, R. - Brestrich, W. - de Vries, P. - Stäuble, H. 2003: Ein neolithisches Siedlungsareal mit Kreisgrabenanlagen bei Dresden - Nickern. Eine Übersicht. Arbeits - und Forschungsberichte zur Sächsischen Bodendenkmalpflege 45, 97 - 133.

Bayliss, A. - Whittle, A. - Wysocki, M. 2007: Talking About My Generation: the Date of the West Kennet Long Barrow. Cambridge Archaeological Journal 17/1, 85 - 101.

Blažková, T. 2015: Testimony of Archaeological finds from the neolithic Rondel in Praha - Ruzyně, Czech Republic. Anthropologie 53/3, 485 - 500.

Bowyer, E. : Stonehenge, Avebury and Associated Sites.

(https://www.academia.edu/13450898/Stonehenge_Avebury_and_Associated_Sites)

Cassar, J. - Grima, R. - Stroud, K. 2018: Sheltering archaeological sites in Malta: lessons learnt. Heritage Science 6:36.

Cassen, S. - Lescop, L. - Grimaud, V. - Robin, G. 2014: Complementarity of acquisition techniques for the documentation of Neolithic engravings: lasergrammetric and photographic recording in Gavrinis passage tomb (Brittany, France). Journal of Archaeological Science 45, 126 - 140.

Cassen, S. - Lescop, L. - Grimaud, V. - Querré, G. - Suner, B. 2015: In search of a representation of the Gavrinis megalithic tomb (Morbihan, France). Virtual Archaeological Review 4/8, 61 - 63.

Croucher, K. 2006: Death, Display and Performance: A discussion of the Mortuary Remains at Çayönü Tepesi. In: Georgiadis, M. - Gallou, Ch. (eds.) 2006: The Archaeology of Cult and Death. 11 - 43.

Debertolis, P. - Earl, N. - Zivić, M. 2016: Archaeoacoustic Analysis of Tarxien Temples in Malta. *Journal of Anthropology and Archaeology* 4/1, 7 - 27.

De Contenson, H. 1995: Jacques Cauvin, Naissance des divinités, naissance de l'agriculture. La Révolution des symboles au Néolithique (Collection Empreintes). *Syria* 72/3 - 4, 435 - 440.

Driessen, J. 1991 : De Tempelbouwers van Malta. *Tijdschrift voor Mediterrane Archeologie* 10, 27 - 40.

Eslick, Ch. 1988: Hacilar to Karataş: Social Organization in South-western Anatolia. *Mediterranean Archaeology* 1, 10 - 40.

Frincu, M. 2018: Was the Parta Neolithic Sanctuary in Romania Astronomically Aligned? *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 18/4, 43 - 51.

Gillings, M. - Pollard, J. 2015: Authenticity, Artifice and the Druidal Temple of Avebury. In: Kollen, J. - Rennes, J. - Hermans, R (eds.): *Landscape Biographies*, Amsterdam University Press, Amsterdam, 117 - 142.

Gimbutas, M. 1980: The Temples of old Europe. *Archaeology* 33/6, 41 - 50.

Grima, R. 2001: An Iconography of Insularity: A Cosmological Interpretation of some Images and Spaces in the Late Neolithic Temples of Malta. *Institute of Archaeology* 12, 48 - 65.

Grimaud, V. 2015: Réexplorer et valoriser les architectures funéraires monumentales du Néolithique de l'Ouest de la France . Etude du cairn de Gavrinis. Volume 1. Dizertáční práce, Université de Nantes.

Haddow, S. D. (ed.) 2017: Çatalhöyük 2017 Archive Report by members of the Çatalhöyük Research Project.

(http://www.catalhoyuk.com/sites/default/files/Archive_Report_2017.pdf)

Haddow, S. D. - Knüssel, Ch. J. 2017: Skull Retrieval and Secondary Burial Practises in the Neolithic Near East: Recent Insights from Çatalhöyük, Turkey. *Bioarchaeology International* 1/1-2, 52 - 71.

Haklay, G. - Gopher, A. 2019: Architectural Planning and Measuring in the Pre-Pottery Neolithic Site of Çayönü, Turkey. *Paléorient* 45/1, 7 - 17.

Hodder, I. 1990: *The Domestication of Europe. Structure and Contingency in Neolithic Societies.* Wiley - Blackwell Publishing, Oxford.

Hodder, I. 2012: Çatalhöyük. A summary of recent work concerning architecture. In: Sögüt, B. (ed.) - *Festschrift for Ahmet A. Tirpan.* Ege Yayinlati, Istanbul.

Karacali, A. O. 2018: Neolitik Anadolu Buluntu Yerleri Restitüsyonlari Üzerinden Mekan Okumalari. Nепublikovaná dizertační práce, Yıldız Teknik Üniversitesi Istanbul.

Kennedy, R. 2016: West Kennet Long Barrow. *Archaeological Watching Brief.*
(<https://legacy-reports.cotswoldarchaeology.co.uk/content/uploads/2018/01/Binder1.pdf>)

Kraviciv, Š. 2019: Mladoneolitické rondely na území střední Evropy. Nепublikovaná dizertační práce, KAR FF Univerzita Hradec Králové.

Květina, P. - Květinová, S. - Řídký, J. 2009: Význam her v archaických společnostech, archeologické možnosti studia. *Archeologické rozhledy* 61, 3 - 30.

Květina, P. a kol. 2015: *Minulost kterou nikdo nezapsal.* AÚ AV ČR PRAHA a nakladatelství Pavel Mervart, Praha.

Laporte, L. - Le Roux, CH. T. 2005: *Bâisseurs du Néolithique: Mégalithismes de la France de l'ouest.* Maison des Roches, Terres mégalithiques.

Lazarovici, G. - Chis, Ch. D. - Oproiu, T. - Csillik, I. 2002: Neolithic Shrine at Parta, Konkoly *Monographs* 4, 7 - 17.

Lazarovici, G. - Lazarovici, C. M. 2009: The Architecture of Temples/Sanctuaries in Banat and Transylvania during Neolithic and Copper Age Periods. *Die Archöologie der prähistorischen Spiritualität in dem Karpathen-Pontus-Donau-Raum*, 65-76.

Lewis - Williams, D. - Pearce, D. 2008: *Uvnitř neolitické mysli. Vědomí, vesmír a říše bohů*. Praha: Academia.

Lomsdalen, T. 2013: Mnajdra was not built in a day. *Anthropological Notebooks* 19, 185 - 197.

Lomsdalen, T. 2015: Can Archaeoastronomy Inform Archaeology on the Building Chronology of the Mnajdra Neolithic Temple in Malta? In: Silva, F. - Campion, N. (eds.), 2015: *An offprint from Skyscapes. The Role and Importance of the Sky in Archaeology*. Oxbow Books, Oxford, 59 - 75.

Makkay, J. 2004: *Vésztó-Mágor. Ásatás a szülőföldön*. Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága, Békéscsaba.

Malone, C. - Bonanno, A. - Gouder, T. - Stoddart, S. - Trump, D. 2005: The Death Cult in Prehistoric Malta. *Scientific American* 15/1, 14 - 23.

Matthews, R. - Hodder, I. 1993: ÇATALHÖYÜK 1993 ARCHIVE REPORT.

(http://www.catalhoyuk.com/archive_reports/1993/ar93_01.html)

Meaden, G. T, 2016: *Stonehenge, Avebury and Drombeg Stone Circles deciphered*. Lambert Academic Publishing, Saarbrücken.

Mellaart, J. 1958: Excavations at Hacilar. First Preliminary Report. *Anatolian Studies* 8, 127 - 156.

Mellaart, J. 1959: Excavations at Hacilar. Second Preliminary Report. *Anatolian Studies* 9, 51 - 65.

Mellaart, J. 1960: Excavations at Hacilar. Third Preliminary Report. *Anatolian Studies* 10, 83 - 104.

Mellaart, J. 1961a: Excavations at Hacilar. Fourth Preliminary Report. *Anatolian Studies* 11, 39 - 75.

Mellaart, J. 1961b: Hacilar. A neolithic village site. *Scientific Americans* 205/2, 86-98.

Mellaart, J. 1962: Excavations at Çatal Hüyük: First Preliminary Report. *Anatolian Studies* 12, 41 - 65.

Mellaart, J. 1963a: Excavations at Çatal Hüyük: Second Preliminary Report. *Anatolian Studies* 13, 43 - 103.

Mellaart, J. 1963b: Deities and Shrines of Neolithic Anatolia: Excavations at Çatal Hüyük, 1962. *Archaeology* 16/1, 29 - 38.

Mellaart, J. 1964a: Excavations at Çatal Hüyük: Third Preliminary Report. *Anatolian Studies* 14, 39 - 119.

Mellaart, J. 1966: Excavations at Çatal Hüyük: Fourth Preliminary Report. *Anatolian Studies* 16, 165 - 191.

Mellaart, J. 1970: Excavations at Hacilar 1. Edinburgh: British Institute at Ankara.

Mellaart, J. 1998a: Çatal Hüyük: the 1960s Seasons. In: Matthews, R. (ed.): *Ancient Anatolia: Fifty Years' Work by the British Institute of Archaeology at Ankara*. British Institute at Ankara. 35 - 41.

Mellaart, J. 1998b: Hacilar: 1957 - 1960 Excavations. In: Matthews, R. (ed.): *Ancient Anatolia: Fifty Years Work by the British Intitute of Archaeology at Ankara*.

Meaden, G. T. 2017: Stonehenge and Avebury: Megalithic shadow casting at the solstices at sunrise. *Journal of Lithic Studies* 4/4, 39 - 66.

Milo, P. 2013: Sídlišká a sídliskové objekty na lokalite Těšetice - Kyjovice "Sutny" z pohľadu geomagnetickeho prieskumu. *Studia Archaeologica Brunensia* 18/1, 71 - 91.

Narr, K. J. 1968/1969: Mutterrechtliche Züge im Neolithikum (Zum Befund von Çatal Hüyük). *Anthropos* 63/3 - 64/4, 409 - 420.

Notroff, J. - Dietrich, O. - Clare, L. 2016: The Göbekli tepe excavations - Frequently Asked Questions. German Archaeological Institute, Berlin.

Özdoğan, M. 2000: Çayönü: Çanak Çömleksiz Neolitik Döneme Tarihlenen Bir yerleşim Yerinde Koruma ve Alan Düzenleme Uygulaması”, *TÜBA-KED* 8/2010, 141- 154

Parkinson, W. A. - Gyucha, A. - Karkanas, P. - Papadopoulos, N. - Tsartsidou, G. - Sarris, A. - Duffy, P. R. - Yerkes, R. W. 2017: A landscape of tells: Geophysics and microstratigraphy at two Neolithic tell sites on the Great Hungarian Plain. *Journal of Archeological Science* 19, 903 - 924.

Pavlů, I. 2004: Neolitizace střední Evropy, rkp. přednášky na FF UK Praha, Doktorandská škola archeologie.

(<https://docplayer.cz/8842289-Neolitizace-stredni-evropy-i-pavlu.html>) - 6.7.2020, 15:20

Pavlů, I. - Zápotocká, M. 2007: Archeologie pravěkých Čech 3: Neolit. Archeologický ústav AV ČR Praha.

Pavlů, I. 2014: Společnost a lidé na neolitickém sídlišti Bylany. Archeologický ústav AV ČR Praha.

Pearson, J. - Grove, M. - Özbek, M. - Hongo, H. 2013: Food and social complexity at Çayönü Tepesi, southeastern Anatolia: Stable isotope evidence of differentiation in diet according to burial practice and sex in the early Neolithic. *Journal of Anthropological Archaeology* 32, 180 - 189.

Podborský, V. 1972: Opevněná část neolitické osady v Těšeticích - Kyjovicích. *Archeologické rozhledy* 24, 155 - 162.

Podborský, V. 1985: Těšetice - Kyjovice 2. Figurální plastika lidu s moravskou malovanou keramikou. Univerzita J. E. Purkyně, Brno.

Podborský, V. 1988: Těšetice - Kyjovice 4. Rondel osady lidu s moravskou malovanou keramikou. Univerzita J. E. Purkyně, Brno.

Podborský, V. 1999: Pravěká sociokultovní architektura na Moravě. Masarykova univerzita, Brno.

Podborský, V. 2006: Náboženství pravěkých Evropanů. Ústav archeologie a muzeologie, FF Masarykovy univerzity, Brno.

Pollard, J. 2017: Avebury in Prehistory. In: Avebury, wiltshire: archaeology nad history (summary for visitors prepared by the Royal Archaeological Institute).

Powell, E. A. 2016: The Temple Builders of Malta. *Archaeology* 69/6, 38 - 43.

Reynolds, A. J. 1995: Avebury, Yatesbury and the archaeology of communications. *Papers from the Institute of Archaeology* 6, 21 - 30.

Robb, J. 2001: Island Identities: Ritual, Travel and The Creation of Difference in Neolithic Malta. *European Journal of Archaeology* 4/2, 175 - 202.

Řídký, J. 2011: Rondely a struktura sídelních areálů v mladoneolitickém období. In: Klápště, J. - Měřínský, Z. (ed.): *Dissertationes Archaeologicae Brunenses/Pragensesque* 10, Praha - Brno.

Sarris, A. - Papadopoulos, N. - Agapiou, A. - Salvi, M. C. - Hadjimitsis, D. G. - Parkinson, W. A. - Yerkes, R. W. - Gyucha, A. - Duffy, P. R. 2013: Integration of geophysical surveys, ground hyperspectral measurements, aerial and satellite imagery for archaeological prospection of prehistoric sites: the case study of Vésztó Mágor Tell, Hungary. *Journal of Archeological Science* 40, 1454 - 1470

Shakouri, F. 2018: Avebury Portal - A Location-Based Augmented Reality Treasure Hunt for Archaeological Sites. In: El Rhalibi, A. - Pan, Z. - Jin, H. - Ding, D. - Navarro - Newball, A. - Wang, Y. (eds.): *E-Learning and Games. 12th International Conference, Xi'an, Čína*, 39 - 49.

Schmidt, K. 2010: Göbekli Tepe - the Stone Age Sanctuaries. New results of ongoing excavations with a special focus on sculptures and high reliefs. Documenta Praehistorica XXXVII, 239 - 256.

Sklenář, K. - Sklenářová, Z. - Slabina, M. 2002: Encyklopedie pravěku v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Nakladatelství Libri, Praha.

Tichý, R. 2011: Neolitické chrámy na ostrově Malta. Kam zmizel kámen? Živá archeologie 12/2011, 36 - 41.

Turek, J. 2013: Na prahu nového řádu, První tvůrci chrámů a keramiky (10 000 - 4 000 př. Kr.). In: Bárta, M. - Kovář, M.(eds.): Civilizace a dějiny. Historie světa pohledem dvaceti českých vědců. Academia, Praha, pp. 71 - 110.

Watson, A. 2001: Composing Avebury. World Archaeology 33/2, 296 - 314.

8. INTERNETOVÉ ZDROJE

<https://www.dainst.blog/the-tepe-telegrams/#> (5.5.2020, 10:20)

<https://whc.unesco.org/> (5.5. 2020, 10:10)

<https://web.archive.org/web/20080612171257/http://www.unesco.org/bpi/eng/unescopress/2001/01-58e.shtml> (25.7.2020, 10:42)

<http://tesetice.muni.cz/uvodni-informace/> , 29.6.2020 15:15

<https://www.english-heritage.org.uk/visit/places/avebury/> (31.7.2020, 8:40)

<http://www.catalhoyuk.com> (8.8. 2020, 10:25)

<http://cairndegavrinis.com/index.php/en/welcome/> (10.8. 2020, 13:04)

9. PŘÍLOHY

Obr. 1 Poloha lokality Göbekli Tepe na mapě

Obr. 2 Celkový pohled na lokalitu Göbekli Tepe (<https://whc.unesco.org/en/list/1572/gallery/>)

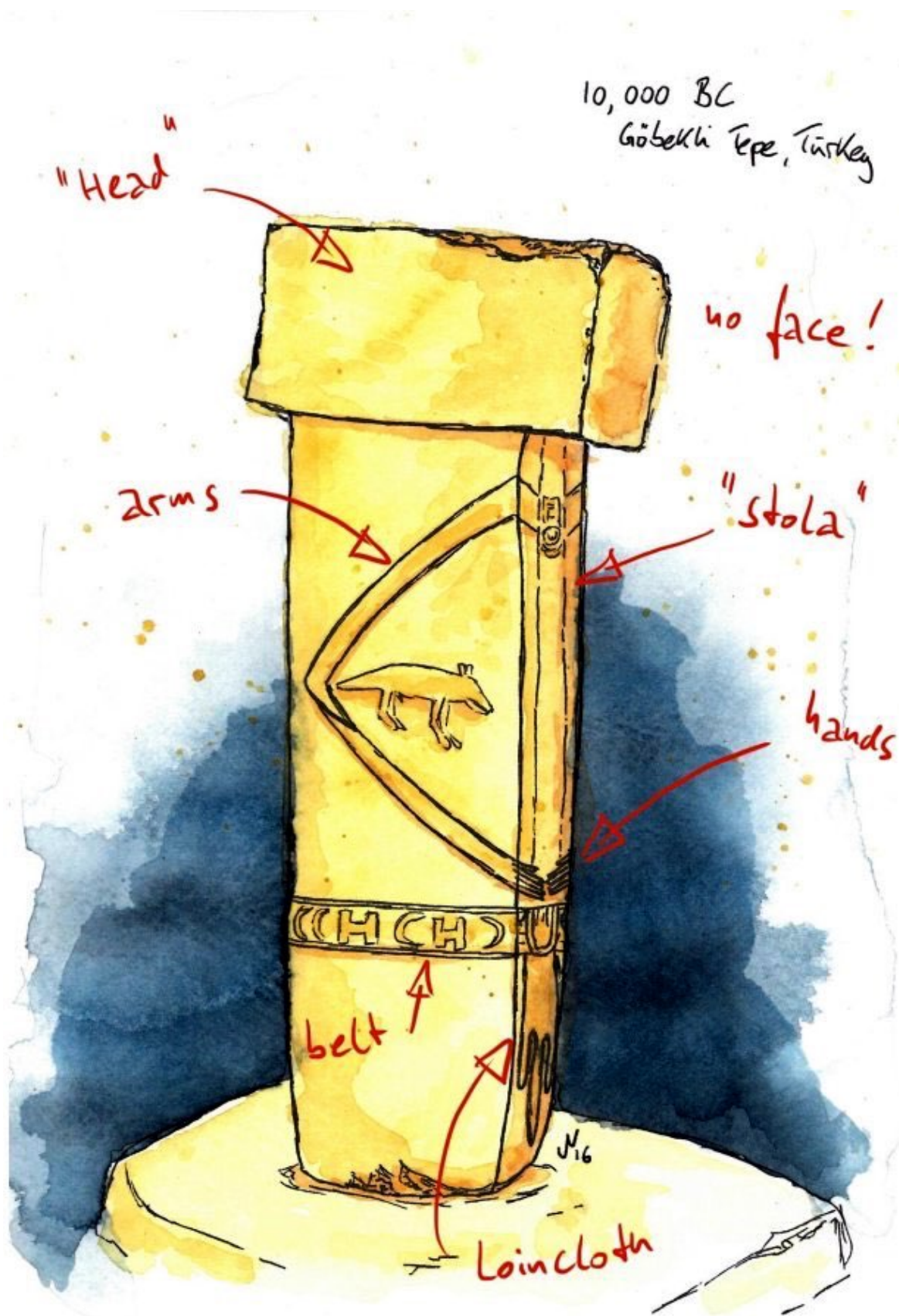
Obr. 3 Kruhové stavby z nejstarší fáze III (Květina 2015, 323.)

Obr. 4 Pilíře ve tvaru písmene T tvořící kruhové stavby, Göbekli Tepe (<https://whc.unesco.org/en/list/1572/gallery/>)

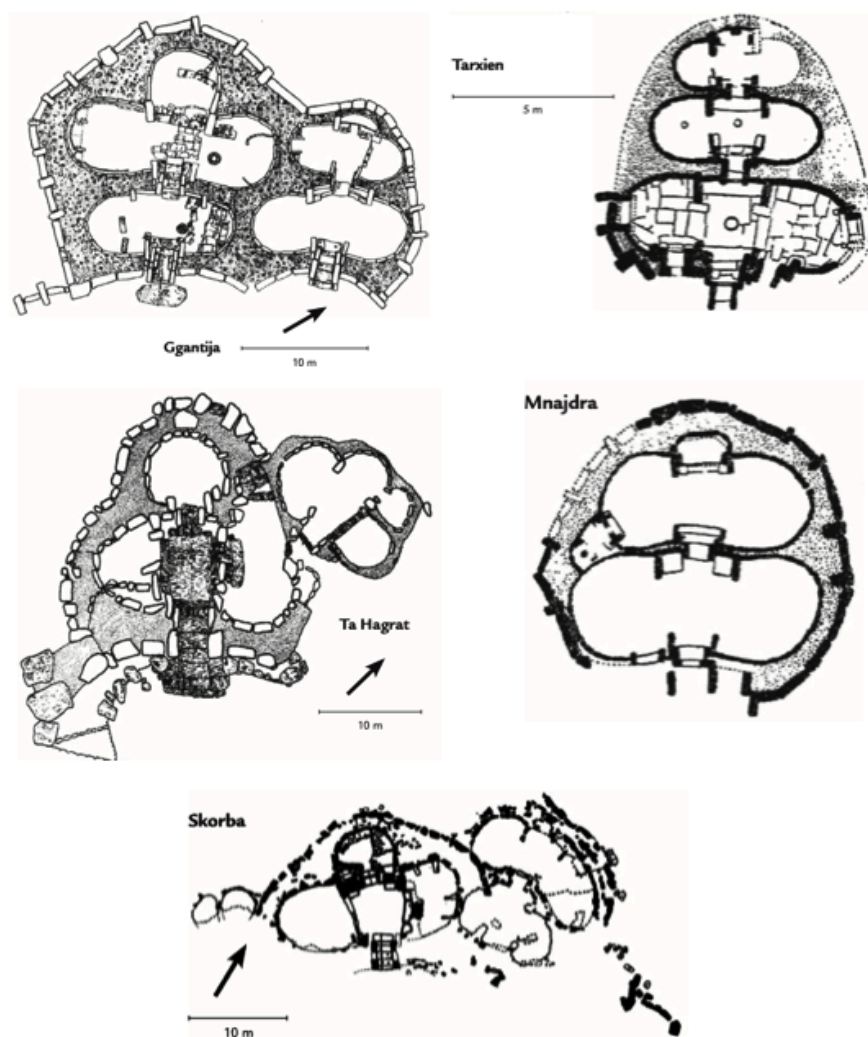
Obr. 5 Reliéfní výzdoba na jednotlivých pilířích (Schmidt 2010)

Obr. 6 Pilíře jako znázornění člověka (<https://www.dainst.blog/the-tepe-telegrams/#>)

Obr. 7 Poloha ostrovů Malta a Gozo; znázornění lokalit zapsaných v UNESCO na mapě (Cassar et al. 2018)

Obr. 8 Různé typy půdorysů komplexů svatyní na ostrovech Malta a Gozo (podle Tichý 2011)

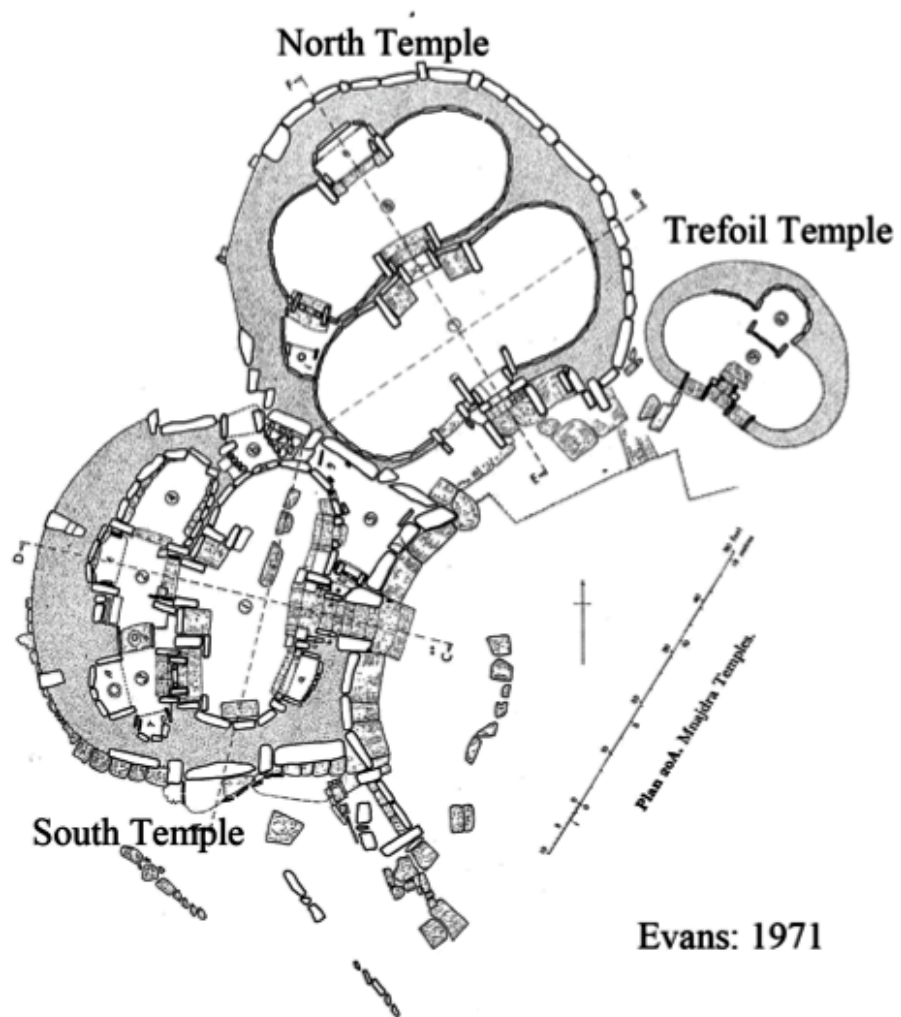
Obr. 9 Hypogeum (<https://www.fischer.cz/malta/malta/mista/hypogeum-hal-saflieni>)

Obr. 10 Lokalita Mnajdra (Lomsdalen 2015)

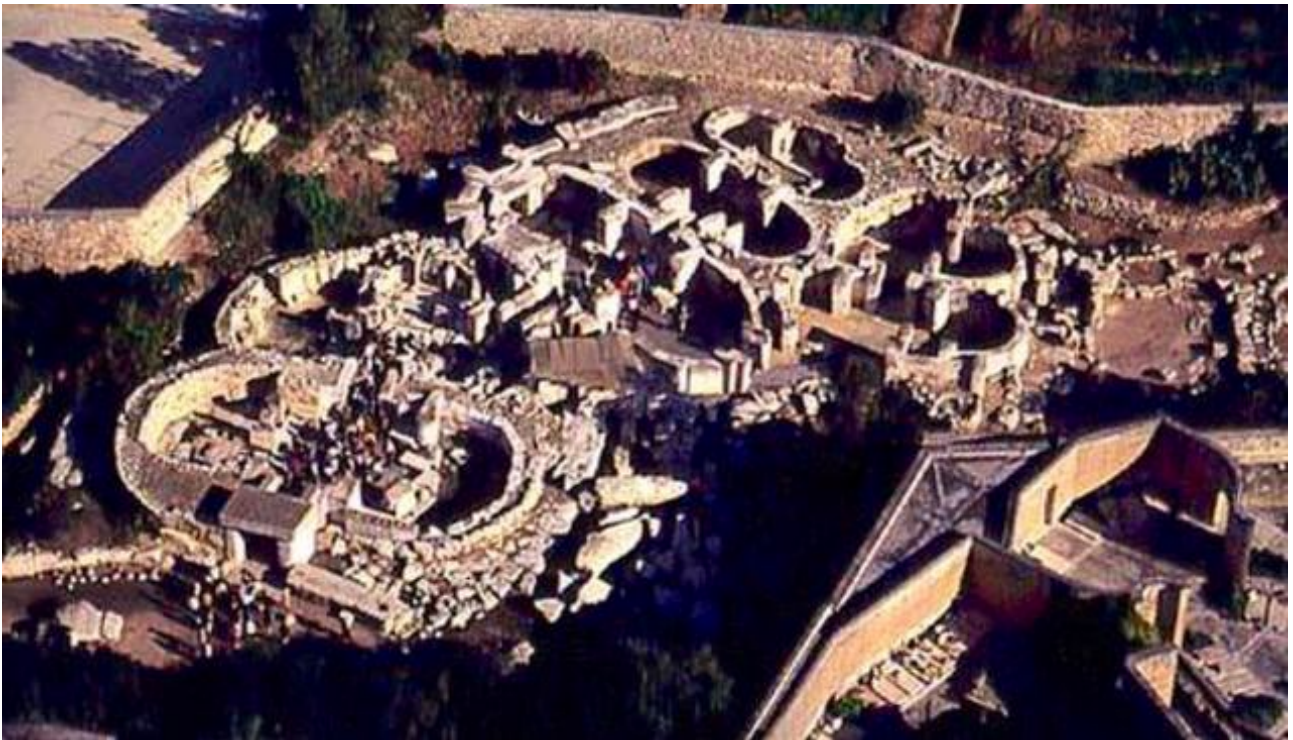
Obr. 11 Lokalita Mnajdra pod ochranným přístřeškem (<http://gml.com.mt/project/project-4/attachment/mnajdra-under-tent-pano/#topOfPage>)

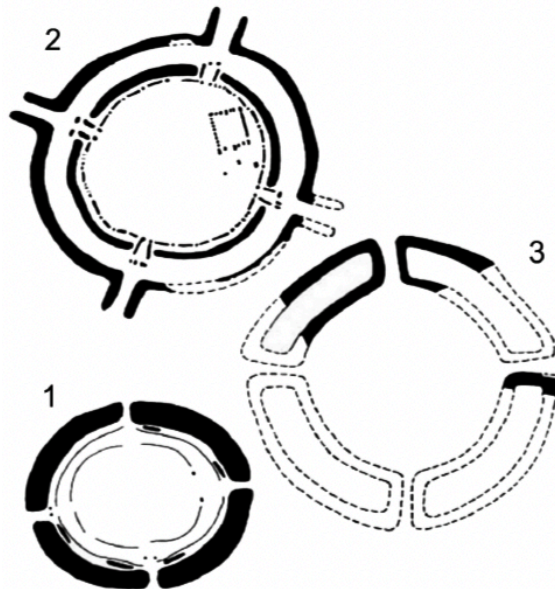
Obr. 12 Plán komplexu svatyně Mnajdra - jižní, severní a východní/trojlistková svatyně (Lomsdalen 2013b)

Obr. 13 Komplex svatyní Tarxien pod ochranným přístřeškem (<https://www.maltainfoguide.com/tarxien-temples.html>)

Obr. 14 Celkový pohled na komplex svatyní v Tarxien (<https://www.myguidemalta.com/sights/tarxien>)

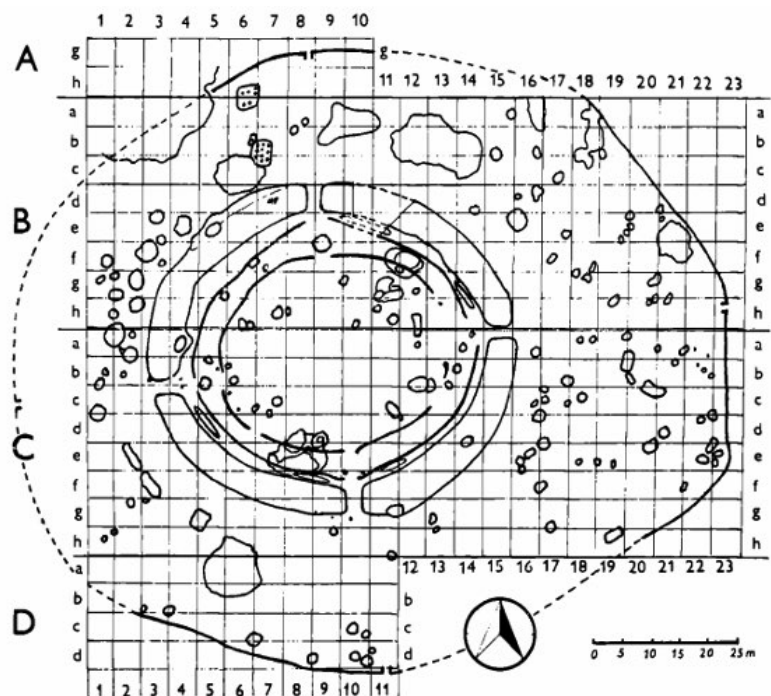
Obr. 15 Typy půdorysu rondelů. Nejčastější je okrouhlý tvar a několik vstupů (Řídký 2011, 11)

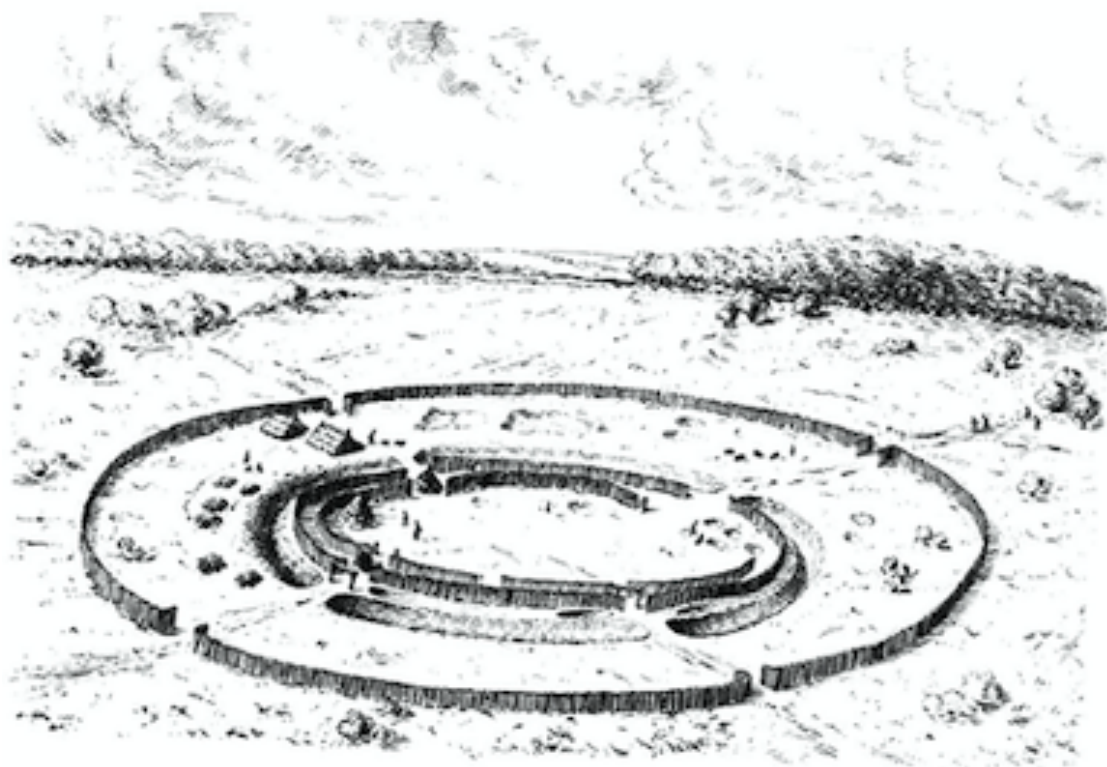
Obr. 16 Ideální rekonstrukce rondelu s jedním příkopem a dvěma vnitřními palisádami (Květina - Květinová - Řídký 2009, 8)

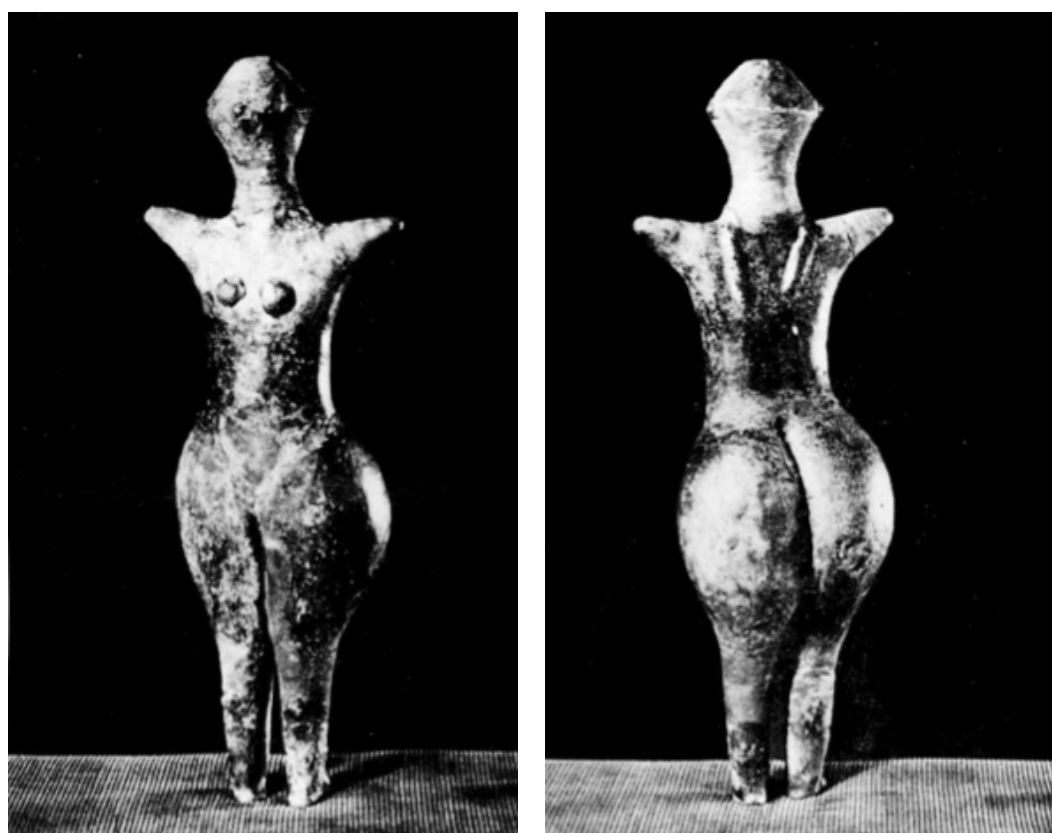
Obr. 17 Poloha lokality “Sutny” u Těšetic - Kyjovic

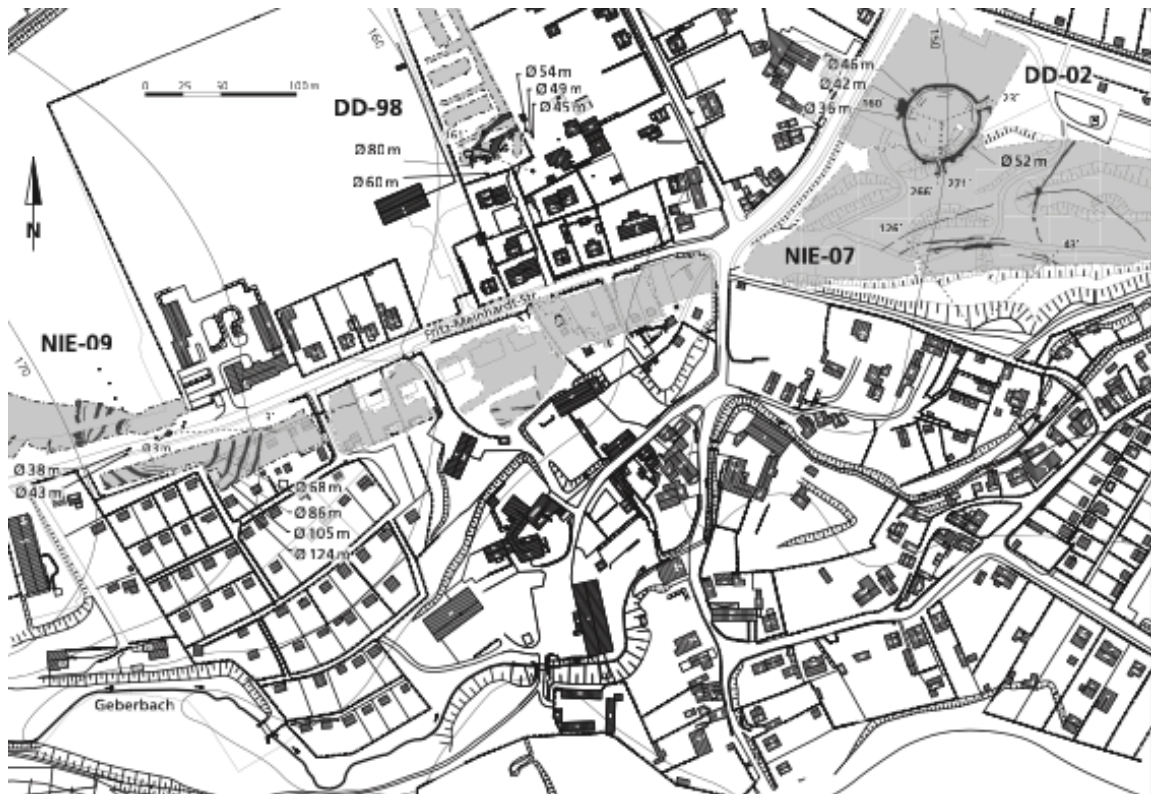
Obr. 18 Podoba púdorysu areálu rondelu na lokalitě “Sutny” u Těšetic - Kyjovic (Podborský 1988, 23).

Obr. 19 Ideální rekonstrukce rondelu v Těšetících - Kyjovicích (Podborský 1999, 118).

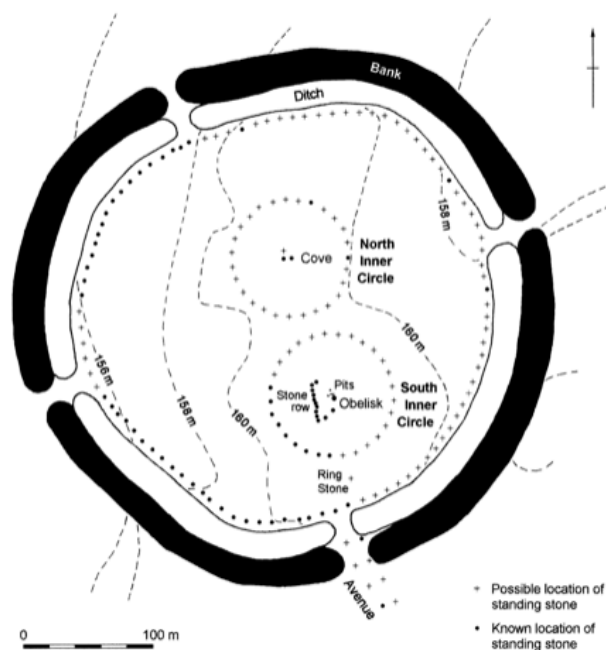
Obr. 20. Figurální plastiky, Těšetice - Kyjovice (Podborský 1985, 24)

Obr. 21 Poloha 4 rondelů na mapě území Dresden - Nickern (Bartels et al. 2003, 119)

Obr. 22 Poloha Avebury, West Kennet Long Barrow a Silbury Hill na mapě

Obr. 25 Plán Avebury - val, příkop, 4 vstupy a 3 kamenné kruhy (Watson 2001)

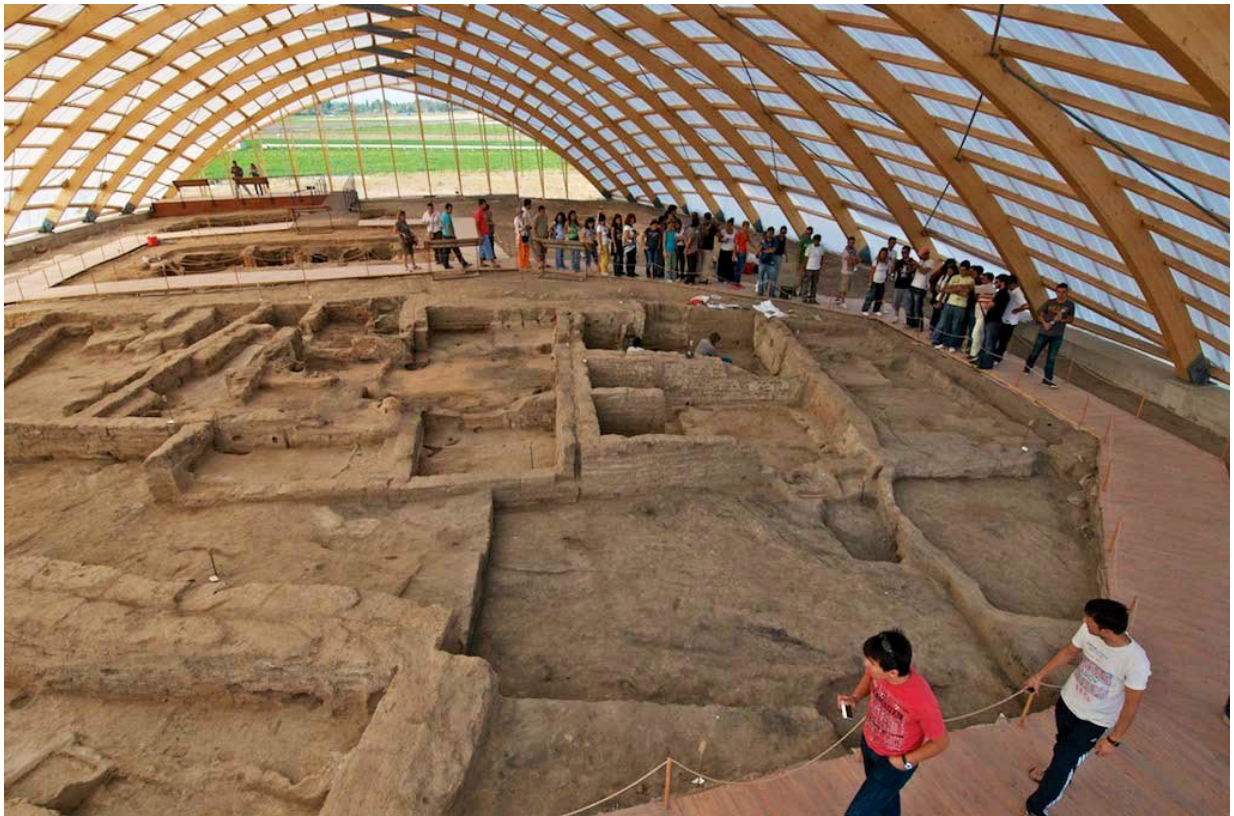
Obr. 26 West Kennet Avenue spojující Avebury se Svatyní (<https://www.english-heritage.org.uk/visit/places/west-kennet-avenue/>)

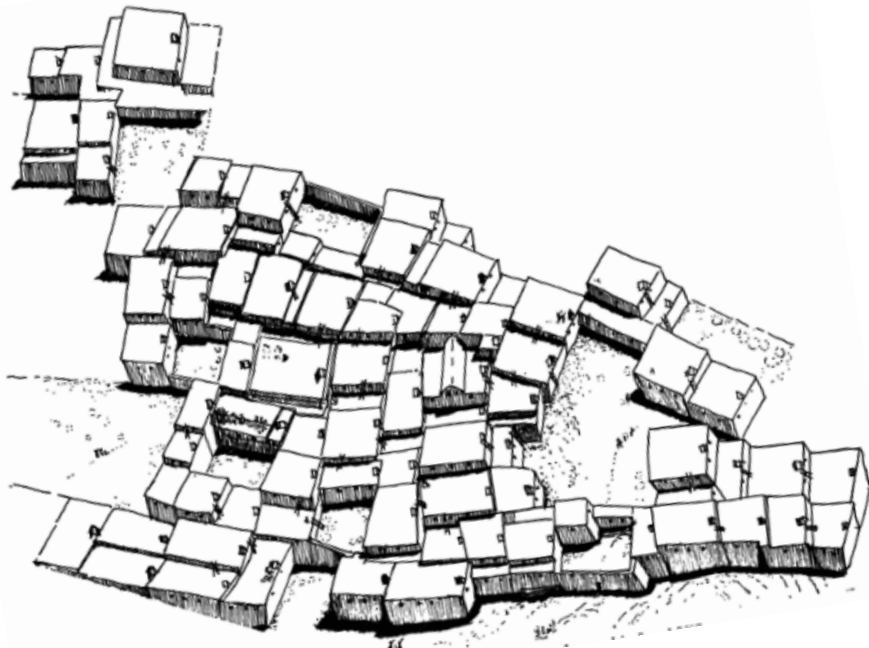
Obr. 27 Svatyně (<https://www.english-heritage.org.uk/visit/places/the-sanctuary/>)

Obr. 28 Znárodnění lokality Çatal Hüyük na mapě

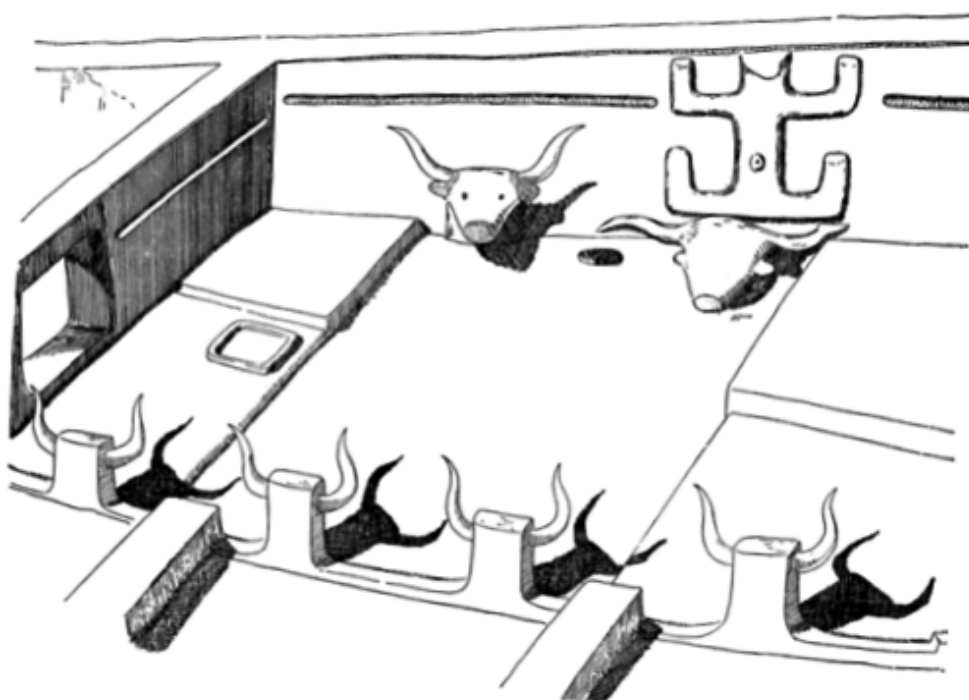
Obr. 29 Zakrytí lokality ochrannými přístřešky, Çatal Hüyük (Hodder 2012)

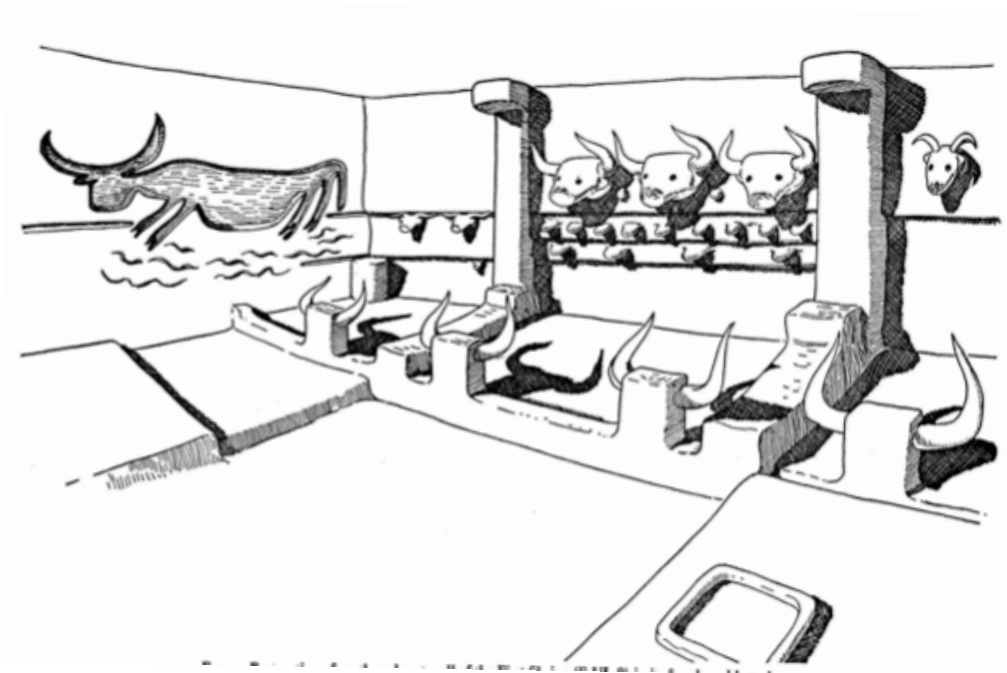
Obr. 30 Plán části sídelní struktury na úrovni VI (Mellaart 1966)

Obr. 31 Rekonstrukce možné podoby hlavní místnosti domů v Çatal Hüyük (https://en.wikipedia.org/wiki/Çatalhöyük#/media/File:Catal_Hüyük_EL.JPG)

Obr. 32 Pokus o rekonstrukci podoby svatyně E6, západní stěna (Mellaart 1963a)

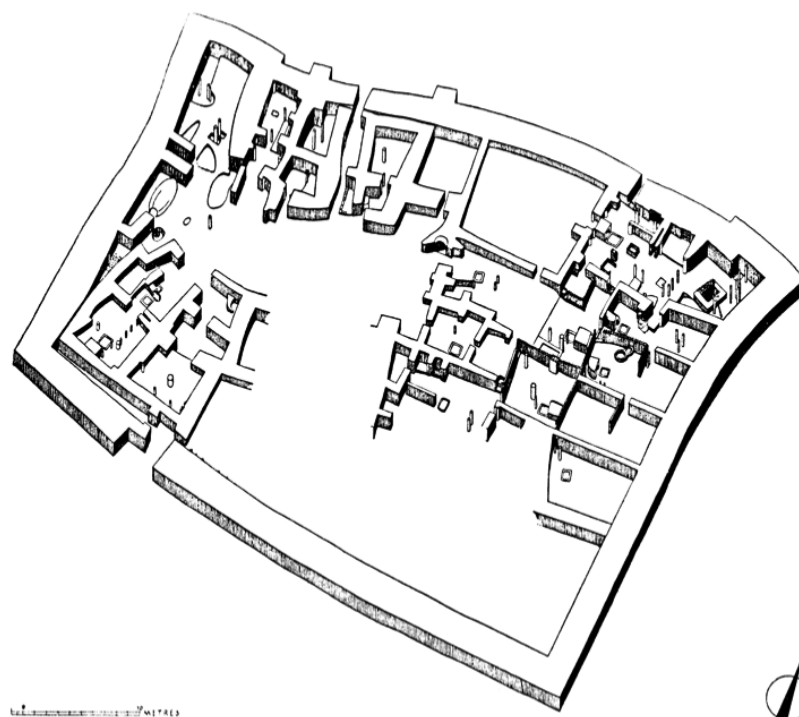
Obr. 33 Pokus o rekonstrukci podoby svatyně E6, východní stěna (Mellaart 1963a)

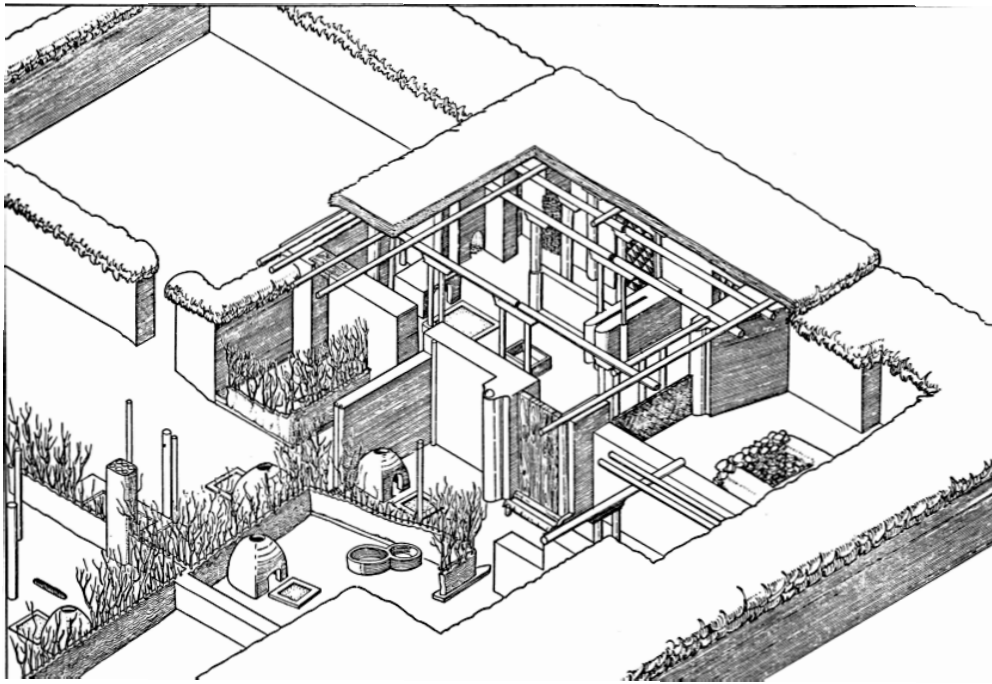
Obr. 34 Příklad ženských figurek z lokality Çatal Hüyük (Mellaart 1963a)

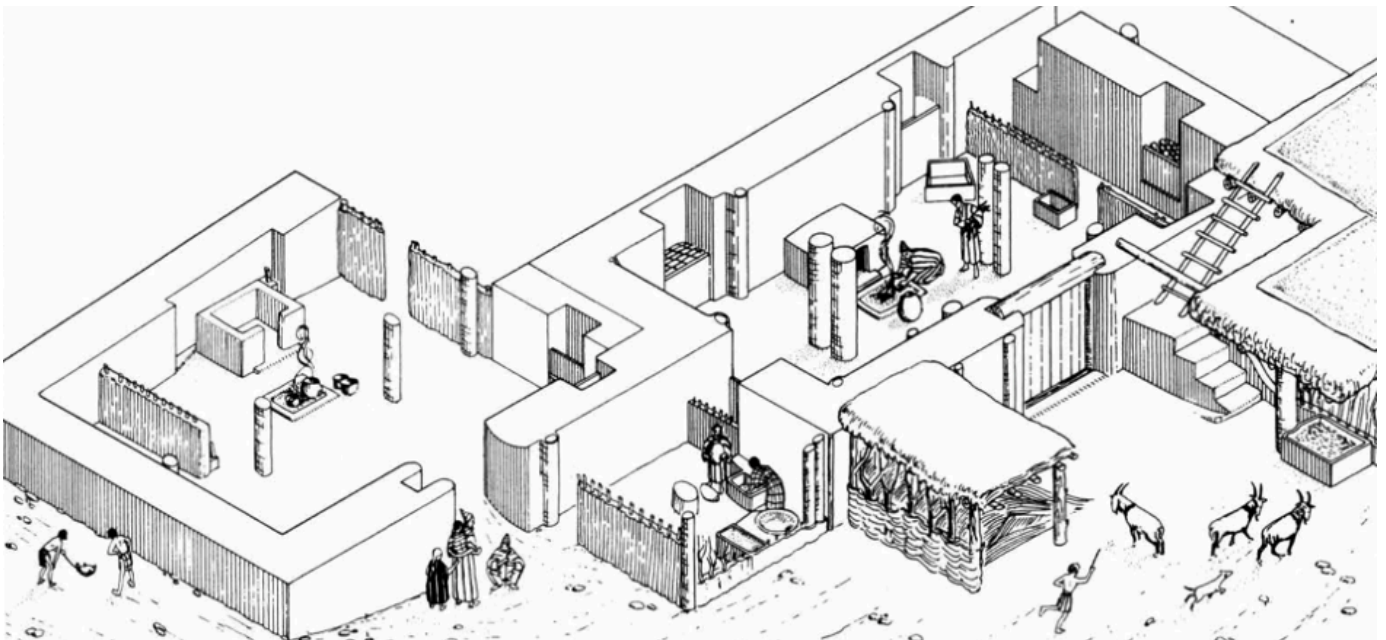
Obr. 35 Poloha lokality Hacilar

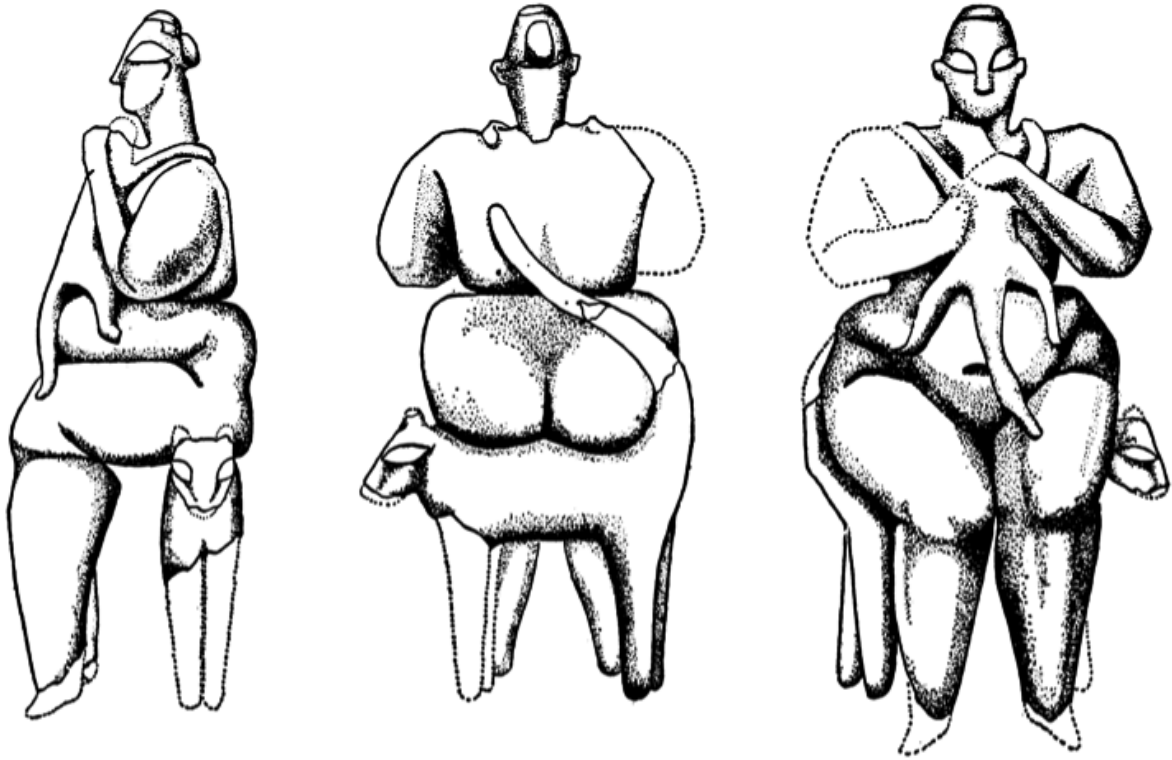
Obr. 36 Plán vesnice ve fázi Hacilar II (Mellart 1960)

Obr. 37 Rekonstrukce svatyně Hacilar II (Mellart 1960)

Obr. 38 Kresba rekonstrukce obydlí fáze Hacilar VI (Mellart 1998b)

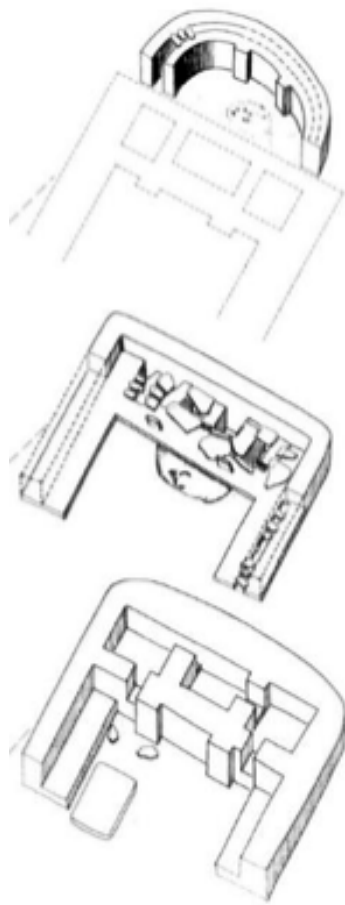
Obr. 39 Sošky znázorňující ženy (Mellart 1961a)

Obr. 40 Poloha lokality Çayönü Tepesi

Obr. 41 Pohled na odkrytou část na lokalitě Çayönü Tepesi (Özdoğan 2000)

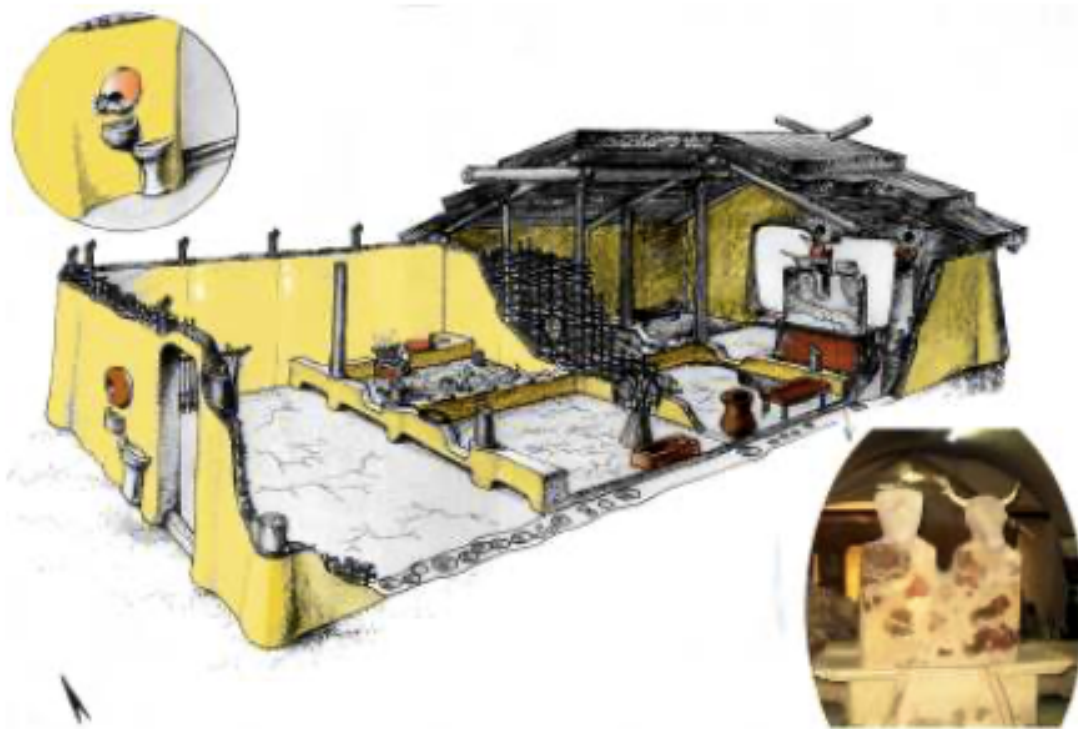
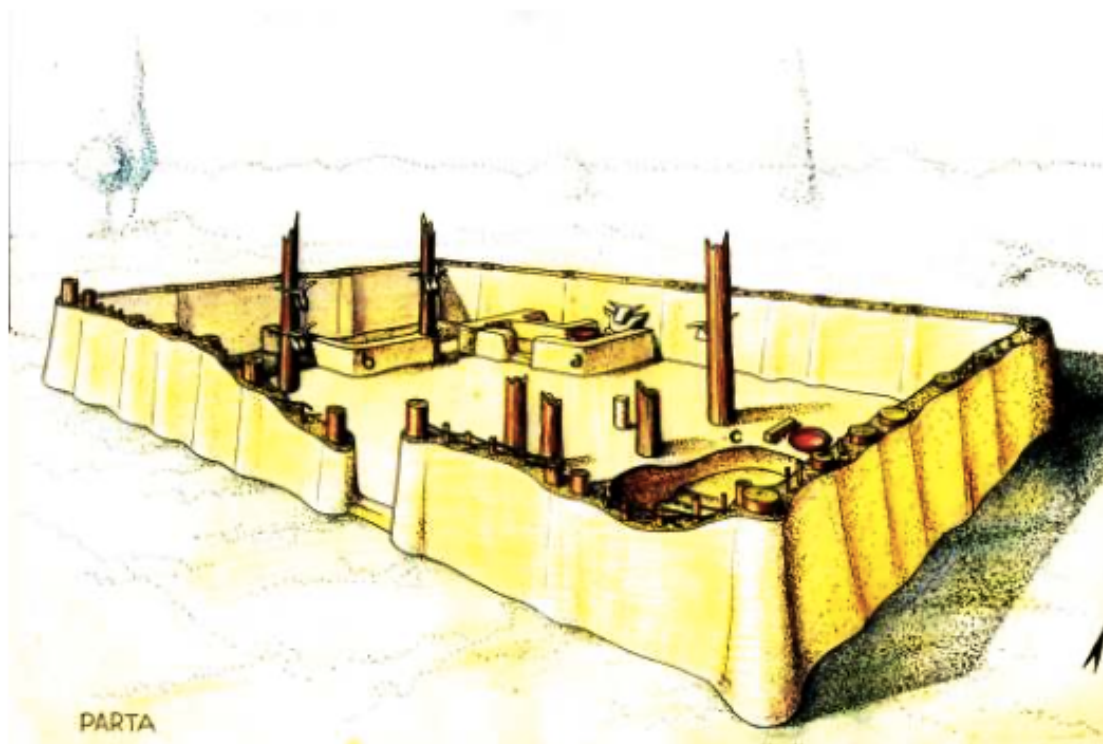
Obr. 42 3 fáze vývoje "Skull Building" (Karacali 2018)

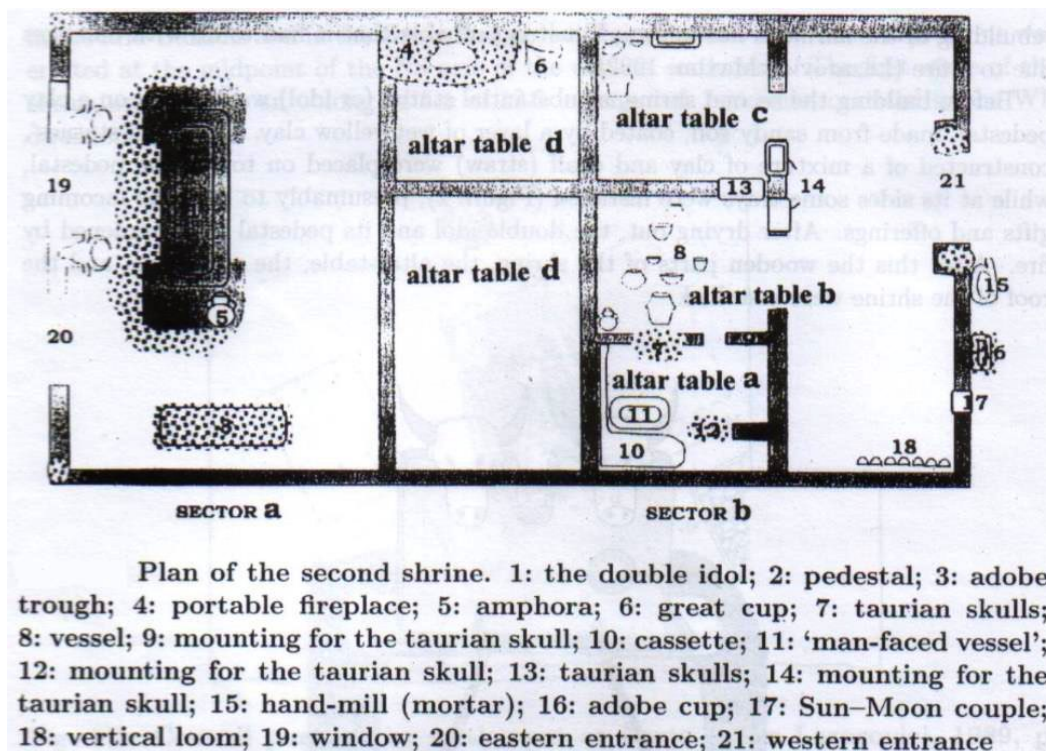
Obr. 43 “Skull Building”, kombinace všech 3 fází výstavby (Özdoğan 2000)

Obr. 44 Vyobrazení lokality Parța na mapě

Obr. 45 Rekonstrukce svatyní 1 (nahore) a 2 (dole), Parța, Rumunsko (Lazarovici - Lazarovici 2009).

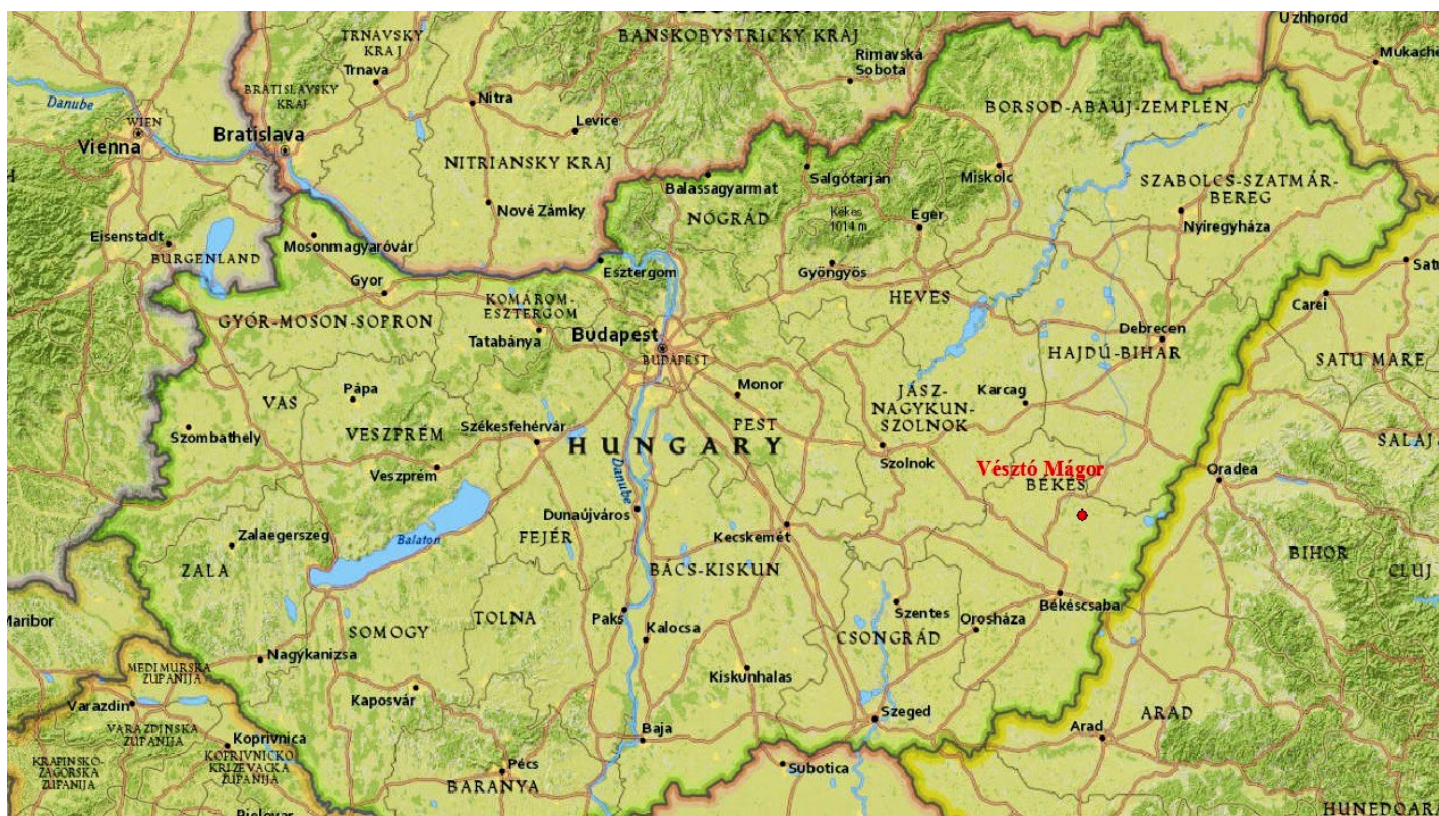
Obr 46 Plán druhé svatyně, Parța, Rumunsko (Frincu 2018)

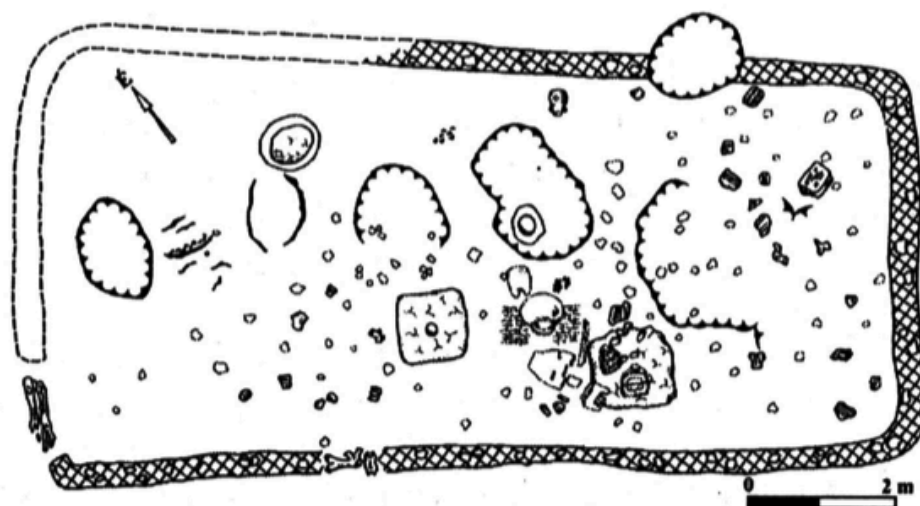
Obr. 47 Býčí busta na sloupu vedle okna při východní straně (Frincu 2018)

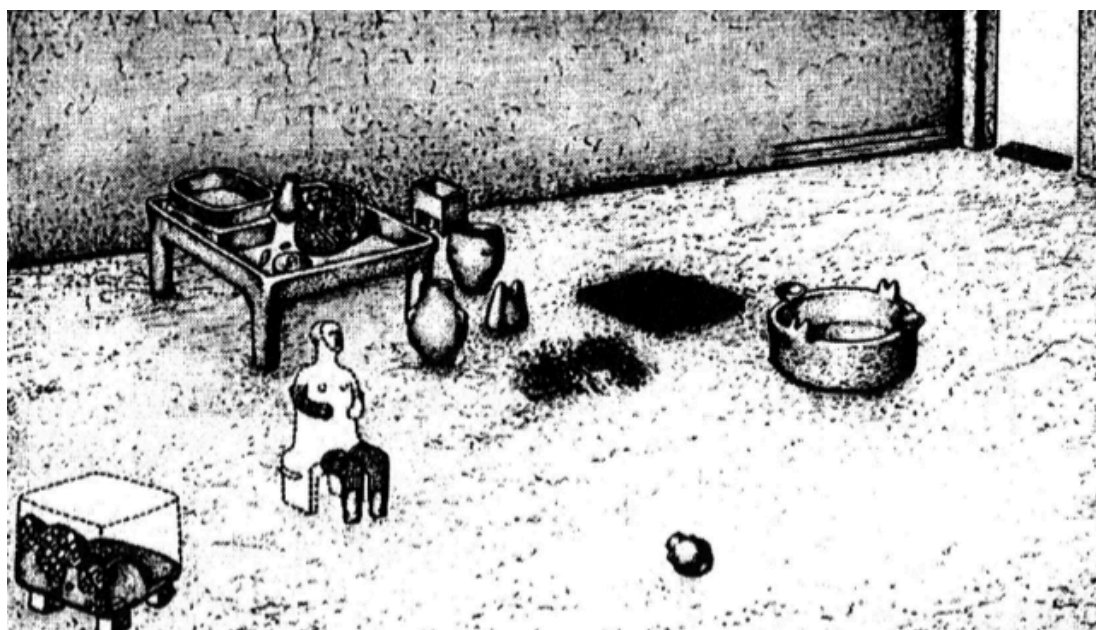
Obr. 48 Kombinace vyobrazení slunce a měsíce, poháru a ručního mlýnku/hmoždíře, rekonstrukce (Frincu 2018)

Obr. 49 Znárodnění lokality Vésztó Mágor na mapě

Obr. 50 Plán svatyně (Makkay 2004)

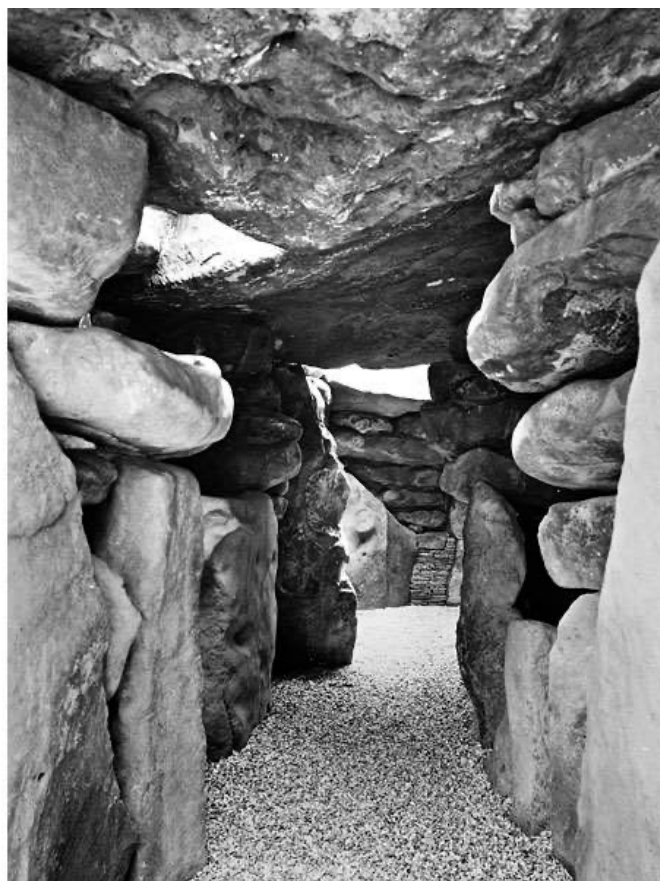
Obr. 51 Rekonstrukce možné podoby svatyně (Makkay 2004)

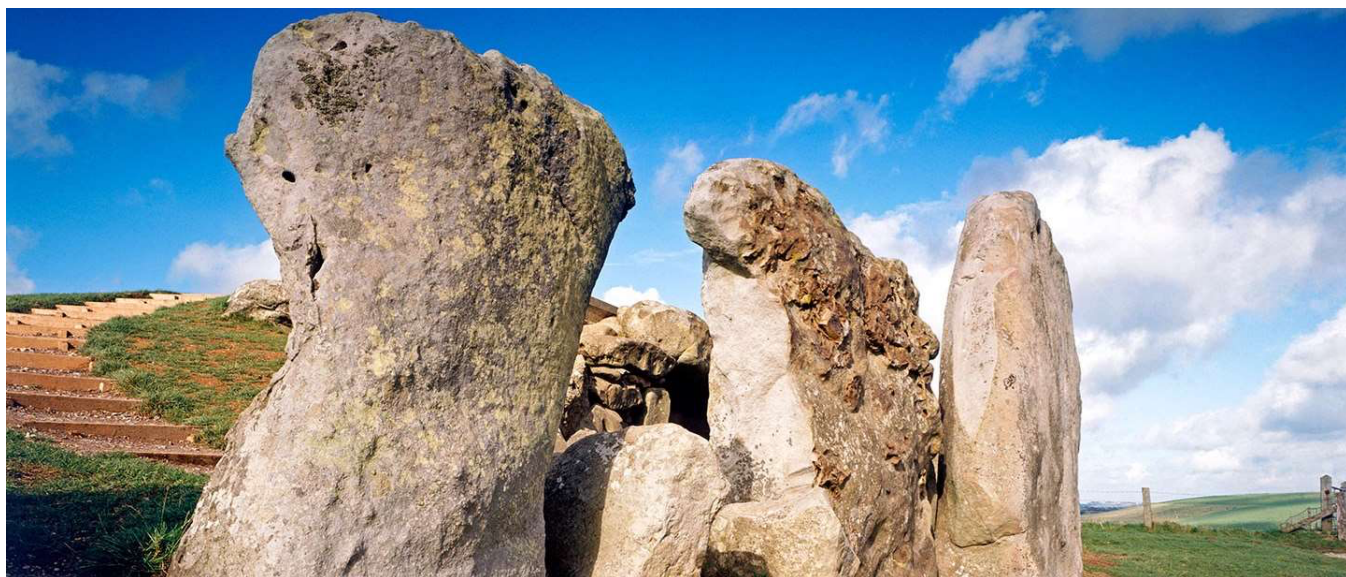
Obr. 52 Soška “trünicí ženy” (Makkay 2004)

Obr. 53 West Kennet Long Barrow (<https://www.english-heritage.org.uk/visit/places/west-kennet-long-barrow/>)

Obr. 54 Pohled do vnitřních prostor mohyly, na takzvané komory (<https://www.english-heritage.org.uk/visit/places/west-kennet-long-barrow/history/>)

Obr. 55 Kameny stojící přímo před vstupem do vnitřních prostor mohyly (<https://www.english-heritage.org.uk/visit/places/west-kennet-long-barrow/>)

Obr. 56 Silbury Hill (<https://www.english-heritage.org.uk/visit/places/silbury-hill/history/>)

Obr. 57 Poloha Gavrinis na mapě

Obr. 58 Mohyla na ostrově Gavrinis (Cassen et al 2015)

Obr.59 Vstupní chodba do hrobky (<http://caimdegavrinis.com/index.php/en/welcome/>)

Obr. 60 Příklady ryté výzdoby kamenných desek (Cassen et al 2015)

Obr. 61 Přehled zkoumaných lokalit

Přehled zkoumaných lokalit a jejich zeměpisné souřadnice

Lokalita	souřadnice X	souřadnice Y
Göbekli Tepe	37.223437	38.921370
Těšetice – Kyjovice	48.902840	16.147257
Dresden – Nickern	50.995618	13.794120
Avebury	51.429546	-1.855058
Sallisbury	51.416321	-1.857391
West Kennet Long Baroow	51.408740	-1.851105
Catal Huyuk	37.666811	32.825638
Hacilar	37.600901	30.099914
Cayonu	38.218800	39.726174
Parta	45.628685	21.137853
Vésztó Mágor	46.939394	21.208981
Gavrinis	47.572019	-2.898574

Tab 1 Přehled zkoumaných lokalit a jejich zeměpisné souřadnice

Seznam chrámů zapsaných v UNESCO

Název chrámu	zapsáno od
Ĝgantija	1980
Ta' Haġrat	1980
Skorba	1980
Haġar Qim	1980
Mnajdra	1980
Tarxien	1980

Tab. 2 Seznam chrámů zapsaných v UNESCO

Neolitické subfáze pro lokalitu Çayönü Tepesi

Subfáze	Datace	Perioda
Round Building	8200 - 7400 BC	PPNA
Grill Building	7400 - 7100 BC	PPNA/ early PPNB
Chanelled Building	7100 - 7000 BC	middle PPNB
Cobble - Paved Building	7000 - 6600 BC	middle PPNB
Cell Building	6600 - 6300 BC	late PPNB
Large Room Building	6200 - 6000 BC	PPNC

Tab. 3 Neolitické subfáze pro lokalitu Çayönü Tepesi

Datace vzniku vybraných svatyní

Lokalita	Datace vzniku stavby
Gobekli tepe	9 tisíciletí BC
Rondely	4900 BC
Avebury	2850 BC
Stonehenge	2500 BC

Tab. 4 Datace vzniku vybraných kruhových svatyní